

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Навчальний посібник

Укладач Кравченко Л. В.

Умань
2022

УДК 364.4(075.8)

О-75

Рецензенти:

Ребенок В. М., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри професійної освіти та безпеки життєдіяльності Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка;

Кулик Є. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри основ виробництва та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету
інженерно-педагогічної освіти Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 5 від 24.11.2021 р.)*

Основи соціальної безпеки : навч. посіб. / МОН України, Уманський
О-75 держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.

Кравченко Л. В. — Умань : Візаві, 2022. — 127 с.

Негативні тенденції в соціальній сфері та накопичені соціальні проблеми створюють загрози національній безпеці та подальшому розвитку суспільства, які можуть стати причинами порушення рівноваги та стабільності. Тому актуальним є дослідження стану забезпечення соціальної безпеки в Україні з метою вивчення превентивних заходів та недопущення загроз, які можуть дестабілізувати соціальну та інші сфери. Ці питання становлять предметну і концептуальну основу пропонованого підручника. У ньому розкрито сутність і загальні засади соціальної безпеки, зовнішні та внутрішні чинники, основні складові та критерії соціальної безпеки суспільства, особливості діяльності громадських організацій як суб'єктів соціальної політики та основні завдання щодо підвищення життєвого рівня населення та шляхи їх реалізації.

УДК364.4(075.8)

© Кравченко Л. В., уклад., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1. Генезис категорії «соціальна безпека» та тенденції розвитку системи соціальної безпеки в Україні	8
1. Безпека як категорія	8
2. Походження категорії «соціальна безпека»	12
3. Складові соціальної безпеки	14
Розділ 2. Соціальна безпека людини: зовнішні та внутрішні чинники регулювання	16
1. Об'єкти соціальної безпеки	16
2. Зовнішні та внутрішні чинники соціальної безпеки	18
3. Критерії соціальної безпеки людини в суспільстві	25
Розділ 3. Соціальна безпека держави	31
1. Держава як основний інститут політики соціальної безпеки	31
2. Вплив воєнних дій і збройних конфліктів на соціальну безпеку держави	42
3. Роль трудового законодавства у реалізації соціальної безпеки	44
4. Регулятори і механізми забезпечення соціальної безпеки	46
Розділ 4. Характеристики та особливості прояву внутрішніх загроз соціальній безпеці	48
1. Бідність, як внутрішній фактор загрози соціальній безпеці	48
2. Оплата праці та її вплив на соціальну безпеку	50
3. Демографічна ситуація в Україні в контексті соціальної безпеки	56
4. Вплив на соціальну безпеку рівня захворюваності та її поширеність	58
Розділ 5. Держава як основний інститут політики соціальної безпеки в державотворчому процесі	62

1. Поняття «держава» в контексті реалізації соціальної політики.	
Політична функція держави: зміст та особливості реалізації	62
2. Соціальна функція держави та особливості її реалізації в сучасній Україні	64
3. Соціальні права українського громадянина: теорія та практика	70
Розділ 6. Формування соціально-економічних умов протидії соціально-економічним небезпекам	72
1. Система соціального захисту населення	72
2. Вплив рівня криміногенності на рівень соціальної безпеки населення України	75
3. Консолідація українського суспільства на засадах стабільності, соціального порядку та довіри	77
Розділ 7. Громадські організації та політичні партії: їх місце і роль в забезпеченні політики соціальної безпеки	80
1. Проблеми взаємодії органів влади і громадських організацій у процесі здійснення політики соціальної безпеки: стан та перспективи вирішення	80
2. Особливість діяльності громадських організацій як суб'єктів соціальної політики	101
3. Громадські організації у соціальній сфері України: види та особливості діяльності	104
4. Недержавна система забезпечення національної безпеки української держави: пропозиції реформування та реалізації функцій	108
Розділ 8. Тенденції розвитку соціальної безпеки в контексті державотворчих процесів в Україні	111
1. Проблеми формування концепції соціальної політики: сьогодення та перспективи	111

2. Шляхи реалізації європейських стандартів життя в Україні	113
3. Основні завдання щодо підвищення життєвого рівня населення та шляхи їх реалізації	116
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	119
ДОДАТКИ	122

ПЕРЕДМОВА

Одним із основних мотивів діяльності людини і людського суспільства є потреба забезпечення безпеки. Розвиток і вдосконалення соціально-економічних систем не може повністю вирішити проблему безпеки, постійно виникають нові види небезпек, у тому числі і соціальні. Складна ситуація в національній соціально-економічній системі України сьогодні зумовлює нагальну потребу пошуку методів та способів забезпечення соціальної безпеки на всіх рівнях. Логічно, що лише розгляд всіх рівнів соціальної безпеки в цілісному комплексі дасть можливість сформулювати теоретичне підґрунтя для управління процесом гарантування як цілісної соціальної безпеки в суспільстві, так і окремого її рівня.

Події, які відбуваються в Україні та світі, на сьогодні характеризуються необхідністю надання гідних відповідей на національні та глобальні виклики. Виникнення ризиків, небезпек та загроз національній безпеці простежується в усіх її сферах (економічній, соціальній, зовнішньополітичній, внутрішньополітичній, державної безпеки, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній). Система державного управління в умовах системної кризи та обмежених можливостей забезпечення національної безпеки постійно стоїть перед вибором стратегічних пріоритетів та напрямів розвитку країни на сучасному етапі та у перспективі. Серед сфер національної безпеки найменш розробленою та слабо реалізованою є соціальна безпека. В законодавстві про національну безпеку вона представлена вкрай обмежено. Але події, які відбуваються в Україні на сьогодні вимагають чітких та зважених рішень щодо забезпечення соціальної безпеки людини, суспільства і держави, а також удосконалення системи державного управління, яка

попереджає та мінімізує загрози національній безпеці у соціальній сфері та створює можливості для інтеграції у кращі світові соціальні системи. Соціальна безпека передбачає захищеність соціальних інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Соціальний захист є важливою ланкою в забезпеченні нормального рівня відносин між державою та громадянином. Основний вплив стосується соціального захисту громадян в частині законодавства про рівень соціального захисту та забезпечення громадян в Україні, відповідно щодо належної допомоги з боку держави.

Наявність дієвої, ефективної системи соціального захисту - це свідчення рівня розвитку держави, його відповідності вимогам часу. Чим вищий рівень життя членів суспільства, тим більш розвинутим може вважатися суспільство. Ось чому актуальною на наш час є дана тема.

Матеріал даного навчального посібника зорієнтований на ознайомлення студентів з правами і обов'язками як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні; формування здатності до застосування знань у практичних ситуаціях; здатності до адаптації в соціальному середовищі та дії в новій ситуації; здатності приймати рішення на різних ієрархічних рівнях з соціальної безпеки особистості, визначати ознаки загроз та небезпек для особистості, суспільства; здатності виявляти ініціативу та підприємливість; планувати та управляти часом, приймати обґрунтовані рішення. Цим зумовлене введення курсу "Основи соціальної безпеки" як освітньої компоненти в процес підготовки молодшого бакалавра середньої освіти.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА» ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

1. БЕЗПЕКА ЯК КАТЕГОРІЯ

Основою вивчення будь-якої наукової категорії є історичний аспект. Історичні корені й джерела дають можливість більш детально розкрити її зміст. Проблема забезпечення безпеки людини і громадянина розглядалась вже у філософських та політико-правових вченнях античних мислителів. Так, Гіппократ (460 – 377 рр. до н. е.) у своїх працях писав про важливість безпечних умов, в яких здійснюється трудова діяльність. Аристотель (384 – 322 рр. до н. е.), розглядаючи ідеальне державне облаштування суспільства та способи управління ним, висував один із головних критеріїв такого ідеального суспільства – забезпечення безпеки громадян. У новий час Б. Спіноза головною метою створення «громадянського суспільства» вважав «мир та безпеку життя». Ж.-Ж. Руссо стверджував, що найважливішим завданням держави має бути «турбота про самозбереження». У вітчизняній та зарубіжній економічній літературі існує декілька десятків трактувань понять «безпека». У країнах Західної Європи концепт «безпека» став уживатися наприкінці XII ст. і трактувався як стан відсутності або нейтралізації загроз, небезпеки, а також створення умов та соціальних інститутів, що його забезпечують. На думку Шкарлет С. М., категорія «безпека» у слов'янському суспільстві з'явилася в середині XV ст. як реакція на загарбницькі посягання Золотої Орди. У XVII ст. це поняття вже відносять до державних і загальноновизнаних. У серпні 1881 р. у царській Росії було прийнято «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою», де вперше визначено поняття громадської безпеки. Із 80-х рр. XX ст. розпочалася широкомасштабна наукова розробка категорії «безпека» установами провідних країн світу. Перші українські праці з цієї проблеми були

опубліковані на зламі 1993 – 1994 рр. Поняття національної безпеки увійшло в нормативні документи і зайняло відповідне місце в політичних дискусіях з економічних питань. У 1997 р. було прийнято Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. Як зазначає російський вчений В. Сенчагов, безпека – це стан об'єкта в системі його зв'язків з огляду на його здатність до самовиживання і розвитку в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз, а також в умовах впливу непередбачуваних і важкопрогнозованих факторів. Наукова категорія «безпека» визначається з різних позицій. Зокрема, безпека – як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. З точки зору самостійності безпека визначається як стан суспільних відносин, при якому особистість, соціальна група, народ, країна (держава) може самостійно, суверенно, без втручання й тиску ззовні вільно обирати й здійснювати свою стратегію міжнародної поведінки, духовного, соціально-пов'язаного з можливістю завдання збитків. З урахуванням системного підходу безпека визначається як такий стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування й розвитку. У редакції національного інституту стратегічних досліджень України під безпекою у загальному плані мається на увазі захищеність країни від наявних чи потенційно можливих загроз. В ДСТУ 2293-99 «Охорона праці» зазначено, що безпека – це стан захищеності особи та суспільства від ризику зазнати шкоди. У даних визначеннях присутні такі поняття, як ризик та загроза. Перші основи теорії ризику формувались повсякденною різносторонньою діяльністю людей упродовж багатьох століть. Ще на ранніх етапах розвитку цивілізації, усвідомлюючи або інтуїтивно відчуваючи можливість виникнення небезпеки (голоду, холоду, смерті тощо) людина боролась за своє існування, намагаючись уникнути, побороти чи принаймні зменшити негативний вплив різноманітних природних загроз. Початкове значення терміна «ризик» точно не

з'ясоване – його походження пов'язують із латинським «*risicum*» (небезпека, скеля) та давньогрецькими «*risikon*», «*risa*», які в буквальному перекладі означають «небезпека лавірування поміж скелями». Етимологія цього слова вказує на сфери суспільного життя, в яких починало зароджуватися поняття ризику: мореплавство і морська торгівля, де зіткнення з прибережною скелею вважалося найбільшою небезпекою. Ризик є універсальною категорією, яка знаходить застосування у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Залежно від напрямку дослідження ризик розглядають і як суспільно-історичну, так і як економічну категорію. Слід відзначити, що у наукових дослідженнях немає єдиного підходу до визначення категорії «ризик» – однозначне й загальновизнане трактування цього терміна досі залишається не розробленим, а це свідчить, що попри численні дослідження серед науковців і досі не сформовано єдиної позиції щодо розуміння сутності цієї важливої категорії. Якщо не брати до уваги вузькоспеціальних значень ризику, то різноманіття трактувань у вітчизняних і зарубіжних працях, тлумачних і психологічних словниках можна звести в три групи. У першій – ризик розуміється як специфічний процес вибору варіантів дії: вибір альтернатив у ситуації невизначеності; вибір дії, результат якої визначається випадком; єдність обставин та індивідуально-групових переваг (критеріїв оцінки ситуації), на основі яких приймається оперативне рішення. У другій групі ризик розкривається через безпосередню дію суб'єкта: дія навмання в надії на щасливий результат; образ дій у невизначеній ситуації; поведінка при наявності небезпеки, загрози. У третій – акцент робиться на ймовірність негативного характеру наслідків: вірогідність помилки або неуспіху в ситуації з декількома альтернативами; збитки, пов'язані з реалізацією рішення або викликані несприятливими чинниками середовища; можливість настання небажаних наслідків (їх міра) в результаті дії випадкових факторів; подія, настання якої включає можливість будь-яких втрат. В українській мові «ризик» означає «усвідомлену можливість небезпеки, сміливий, ініціативний

вчинок, дію з надією на успіх, позитивний результат; можливість збитку або невдачі в якій-небудь справі». Найбільш ґрунтовною першою працею з проблем ризику в Україні по праву можна вважати книгу Вітлінського В. В. та Наконечного С. І. «Ризик у менеджменті», в якій наведено визначення сутності ризику як об'єктивно-суб'єктивної категорії, що пов'язана з подоланням невизначеності та конфліктності у ситуації неминучого вибору і відображає міру (ступінь) досягнення сподіваного результату, невдачі та відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих та неконтрольованих чинників за наявності прямих та зворотних зв'язків. Однак існує ще один, дуже важливий аспект у вивченні змісту поняття «ризик», який стосується співвідношення між поняттями «ризик» і «небезпека». Зараз у науковій літературі єдиного погляду із цього питання немає. Низка авторів вивчає поняття «небезпека», як вужче за значенням порівняно з поняттям «ризик» і використовує його при визначенні цього поняття, наприклад: ризик – небезпека виникнення непередбачуваних втрат, збитків, недоотримання доходів, прибутку порівняно з планованим варіантом; ризик – небезпека того, що відбудуться можливі певні події. Такий стан речей зумовлений певною термінологічною плутаниною, зокрема тим, що поняття «небезпека» у більшості випадків ототожнюють із поняттям «загроза». Загрозу слід розглядати як потенційну, не проявлену, наявну в латентному, прихованому стані небезпеку, яка проявляється в разі реалізації ризику. Ризики можуть реалізуватися, а можуть і не реалізуватися, тобто існує певна вірогідність їх реалізації; говорячи ж про небезпеку, автор має на увазі те, що вже існує, отже, небезпека це явище, процес тощо, що вже проявилось і негативно впливає на суб'єкт. Таким чином, небезпеку потрібно досліджувати як наслідок реалізації різного роду ризиків. Тому, саме реалізація ризиків породжує небезпеку, вони є первинними, а небезпека є вторинною, а не навпаки.

2. ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА»

Ключовою особливістю розвитку сучасного суспільства є соціалізація всіх сфер людського життя та підпорядкування їх соціальним цілям. У Декларації соціального прогресу і розвитку ООН наголошується, що міжнародний мир та безпека, з одного боку, та соціальний прогрес і економічний розвиток – з іншого перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємно впливають одне на одного.

Відтак, соціальна безпека виступає ключовою передумовою не лише соціального, але й економічного прогресу країни. Забезпечення соціальної безпеки людини, суспільства і держави є центральним концептом, навколо якого має бути структурована діяльність усіх трьох гілок влади на всіх її рівнях, адже саме гарантування соціальної безпеки є необхідною передумовою позитивного сприйняття суспільством діяльності владної еліти і довіри до неї, а також успішної реалізації проголошених в Україні реформ.

Основу соціальної безпеки становить «захищеність життєво важливих інтересів людини, громадянина, суспільства, за якої забезпечуються соціальний прогрес та економічний розвиток, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у соціальній сфері, зокрема у сфері соціальної політики та пенсійного забезпечення, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти, культурного розвитку населення тощо».

У правовому полі України немає офіційного визначення категорії «соціальна безпека».

Ми будемо використовувати поняття «соціальна безпека» як - стан захищеності людини, сім'ї, народу; їх цілей, ідеалів, цінностей і традицій, способу та рівня життя і культури; стійке необхідне та достатнє заохочення, розвиток права й обов'язків людини та основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії.

Інтегроване поняття соціальної безпеки включає: стан і можливості захищеності соціальних інтересів людини, суспільства, держави від впливу зовнішніх та внутрішніх загроз соціальній та національній безпеці; гарантії правового та інституціонального захисту інтересів суб'єктів соціальних відносин (людини, соціуму та держави) від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру, що забезпечуються за рахунок попередження соціальних ризиків (загроз, небезпек) та пом'якшення їх наслідків. Соціальна безпека створює умови для безпечного розвитку суспільства, визначає пріоритети соціальної політики та є складовою національного ресурсу, багатства нації і держави. Суб'єктами соціальної безпеки є органи законодавчої влади, центральні й місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання та громадяни.

З макроекономічної точки зору соціальна безпека являє собою систему управління соціальними ризиками для компенсації шкоди, зменшення або запобігання їх впливу на державу, суспільство та громадян. Як соціально-економічна категорія соціальна безпека охоплює відносини щодо перерозподілу національного доходу з метою забезпечення визначених соціальних стандартів життя для кожної людини в умовах дії соціальних ризиків

У світовій практиці визначення соціальної безпеки має переважно прикладне, інструментальне значення, пов'язане зі створенням та функціонуванням державних систем соціальної підтримки людей із суспільно неадекватним низьким рівнем доходів або їх відсутністю. Чітко окреслений «безпековий» контент містять лише два словосполучення – власне у парадигмі безпеки (social security) та у значенні захисту (social safety). Вони включають практично ідентичний набір лексичних одиниць: безпека, забезпечення, захист, страхування та допомога. Англійська термінологія у сфері соціальної безпеки дещо відрізняється у США. Так, для позначення системи підтримки бідних людей, які не мають гарантованого соціального мінімуму доходів, використовується social assistance, тоді як у США –

welfare. Термін social security у США вживається як у значенні програми соціального страхування пенсіонерів та інвалідів, так і в більш широкому розумінні економічної безпеки суспільства в контексті випадків, коли люди стикаються з певними соціальними ризиками.

У 1952 р. Міжнародна організація праці (МОП) прийняла Конвенцію про соціальне забезпечення (мінімальні стандарти, що визначає традиційні ризики втрати або зменшення доходу внаслідок об'єктивних обставин (хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва, професійного захворювання, утримання дітей, вагітності та пологів, інвалідності, втрати годувальника). Ці соціальні ризики враховуються при наданні соціальних виплат через систему соціального страхування, у фінансуванні якої беруть участь застраховані особи (social insurance). На думку деяких авторів, такий підхід є дуже вузьким, оскільки соціальне забезпечення не обмежується лише наданням грошових переказів, а спрямоване на забезпечення безпеки праці, здоров'я та соціальної участі.

Реальне змістовне наповнення загального розуміння механізму забезпечення соціальної безпеки і доведення його до практичної імплементації можливі лише за умови комплексного врахування всіх складових соціальної безпеки.

3. СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Виокремлюють три макроструктурні складові соціальної безпеки – соціальну безпеку держави, суспільства і людини, що тісно пов'язані та суттєво впливають одна на одну.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» (від 19.06.2003 р. № 964-IV) метою національної безпеки визначено забезпечення сталого розвитку суспільства, а також своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Натомість у новій редакції Закону України «Про національну безпеку України» (від 21.06.2018 р. № 2469-VIII) при визначенні національних інтересів надано пріоритет забезпеченню державного

суверенітету України, а сталий розвиток замінено на прогресивний демократичний розвиток, безпечні умови життєдіяльності та добробут громадян. Об'єктами національної безпеки виступають конституційні права та свободи людини, духовні й матеріальні цінності суспільства, його природні ресурси, інформаційне і навколишнє середовище; конституційний лад держави, її суверенітет, цілісність і непорушність кордонів.

Громадську безпеку трактують як багаторівневий, різноспрямований, динамічний феномен, що відображає функціонально спроможні параметри діяльності системи спеціалізованих суб'єктів захисту населення від загроз (нейтралізації та запобігання їм) техногенного, криміногенного, іншого антропогенного і природничо детермінованого характеру, а також стан суспільного та особистого спокою, що ґрунтується на рівновазі між існуючими і потенційними загрозами та наявним і можливим станом захисту від них, при якому забезпечується нормальний прогресивний розвиток соціальних груп і населення держави в цілому, реалізація людського потенціалу.

Сутність соціальної безпеки в широкому розумінні нерозривно пов'язана із загальним визначенням безпеки як складної системної соціальної категорії. В найбільш загальному розумінні соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Соціальна безпека відображає соціальні вимоги і гарантії запобігання небезпекам, загрозам особі (особиста безпека), суспільству (суспільна безпека), окремій групі (колективна, групова безпека). У зв'язку з розумінням безпеки у широкому контексті, де пріоритетом виступає людина, має формуватися поняття соціальної безпеки як стану та можливостей захищеності соціальних інтересів людини, суспільства, держави від зовнішніх та внутрішніх загроз соціальній і національній безпеці.

Питання для контролю:

- 1. Надайте визначення поняттю «соціальна безпека».*
- 2. Виділіть основні внутрішні небезпеки держави та обґрунтуйте свою думку.*
- 3. Визначте мету та зміст функціонування системи соціальної безпеки.*
- 4. Надайте визначення поняттю «інститут соціальної безпеки».*
- 5. Охарактеризуйте етапи розвитку досліджень питання проблем соціальної безпеки.*

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ: ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ РЕГУЛЮВАННЯ

1. ОБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Об'єктами соціальної безпеки держави є слабозахищені соціальні верстви, групи, спільноти. Їх соціальна захищеність визначається ефективністю соціальної політики, яка регулює відносини між державою, суспільством (спільнотами) та людиною. Основу такого регулювання становить система соціальних гарантій, які мають забезпечувати реалізацію передбачених Конституцією соціальних прав і свобод людини.

Основні права та свободи людини становлять підвалини справедливості, миру та безпеки для всього світового співтовариства і тому мають глобальне значення. Про це свідчать Статут ООН, однією із засновників (фундаторів) якого є і Україна, Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Європейська Конвенція про захист прав

людини 1950 р., Заключний акт наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., та інші міжнародні документи з прав людини і громадянина.

Безпека людини є ключовою складовою стратегічного напрямку, визначеного ООН як сталий людський розвиток. Він передбачає поліпшення якості життя людей за такими сферами: соціальне та економічне забезпечення; екологічно сприятливе середовище для життя; підвищення безпеки життя; покращення стану здоров'я.

Сьогодні в Україні ООН здійснює цілеспрямовану діяльність щодо зміцнення особистої та громадської безпеки, зменшення напруженості в українському суспільстві, запобігання конфліктам, забезпечення захисту прав людини та зміцнення довіри до держави для посилення здатності країни протистояти кризам. Як зазначено в доповіді ООН «Безпека та правосуддя в Україні» (Security and justice in Ukraine), рівень територіальної громади є базовим у забезпеченні безпеки людини. На думку міжнародної експертної спільноти, діяльність поліції, місцевих органів влади, інститутів громадянського суспільства та інститутів правосуддя є більш чутливою до потреб місцевого населення, конкретної людини, що виступає важливим компонентом у процесі конструктивної трансформації відносин між особистістю, громадою та державними установами для забезпечення безпеки і правосуддя в Україні.

Реформи, які започатковуються в соціально-економічній сфері України, мають передусім підвищувати рівень соціальної безпеки людини, держави та суспільства заради формування безпекового простору в Україні – державі, регіонах, громадах, трудових колективах, громадських організаціях, родинях. Це вельми необхідно для збереження і зміцнення української нації, що, у свою чергу, потребує відповідних умов: забезпечення соціального порядку, політичної та соціальної стабільності, гідного рівня життя і добробуту громадян; розвитку духовності, інтелектуального потенціалу українського народу, формування конструктивних

солідарних взаємовідповідальних відносин між основними соціальними суб'єктами – громадянами, суспільством, державою, владою, бізнесом.

Солідарна відповідальність має стати підґрунтям суспільних відносин у країні щодо забезпечення соціальної безпеки і людини, і суспільства, і держави, дієвим механізмом реалізації конституційних прав та гарантій громадян України.

Систематизація визначень вітчизняними вченими сутнісних ознак категорії «соціальна безпека» свідчить, що фахівці, як правило, не досліджують проблеми соціальної безпеки людини відокремлено від категорій соціальної безпеки держави та суспільства. У наукових працях вони органічно поєднуються і досліджуються у взаємозв'язку та взаємообумовленості.

2. ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Соціальна безпека людини будується одночасно через вплив як зовнішніх, так і внутрішніх чинників:

- зовнішні чинники, які значною мірою визначають безпекове середовище людини (громадян) у нашій країні, – це ті важелі та інструменти, якими держава та суспільство впливають і забезпечують соціальний захист і безпеку своїм громадянам (стабільність суспільно-політичного і соціально-економічного стану в державі, забезпечення гідного рівня життя, гідної оплати праці, мінімізація загроз життю та здоров'ю людини, безпечне соціальне середовище, доступ до якісних освітніх та медичних послуг, доступність житла, гарантованість продовольчої безпеки тощо);

- внутрішні чинники безпекового середовища утворюються самою людиною для власної соціальної захищеності через те, на що вона сама впливає – її усвідомленість щодо цінності життя, самозбереження, самозахисту та саморозвитку, власна відповідальність за своє (та своєї родини) життя, здоров'я, благополуччя, її внесок у суспільну безпеку тощо.

Проблема безпеки завжди залишається актуальною як для людини, так і для держави та суспільства загалом. Людина постійно дбає про збереження своїх прав і свобод від тих чи інших посягань, небезпечних явищ, прагне до безпеки, бо це благо є вічною природною потребою, умовою для нормальної безпечної життєдіяльності людини. Потреба в безпеці передбачає наявність такого зовнішнього соціального порядку і такої внутрішньої самоорганізації, які здатні забезпечувати та підтримувати безпекове середовище на належному рівні для людини – мати задовільні умови для життя та праці, підтримки та зміцнення здоров'я.

Соціальні загрози

Виникнення загроз соціальній безпеці обумовлене джерелами, характером, суб'єктами та сферами прояву.

Соціальні загрози сфер національної безпеки:

- загроза посягань із боку окремих груп осіб на права та свободи громадян, державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України;
- вплив учених, фахівців, кваліфікованих працівників за межі країни;
- маніпулювання свідомістю громадян через подання викривленої, неправдивої, кривдної інформації;
- прояви сепаратизму на деяких територіях України;
- поява та укріплення незаконних військових формувань, використання їх в інтересах певних сил чи формувань;
- низька затребуваність виробництва у науково-технічному персоналі, неефективність його стимулювання та непрестижність інженерно-технічних професій;
- слабка захищеність інтелектуальних прав;
- незаконне ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотичних засобів тощо;

- поширення у ЗМІ культу насильства, жорстокості, порнографії;
- виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин;
- прояви обмеження свободи слова та доступу до публічної інформації;
- неефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів;

- неконтрольоване ввезення в країну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів, трансгенних рослин, збудників захворювань;

- нелегальна міграція;
- недосконала система соціального захисту чинних та звільнених із військової служби військовослужбовців;

- незадовільний стан з продовольчою безпекою.

Внутрішні загрози соціальній безпеці:

- зростання ризиків та небезпек, пов'язаних зі збройним конфліктом на сході України;

- низький рівень економічного розвитку країни;
- зростання бідності та безробіття населення країни;
- неефективність системи державного управління, незбалансованість національної безпеки та соціальної політики;

- недосконалість державної політики із збереження людського потенціалу;
- зростання соціальної нерівності в суспільстві, деформація соціальної структури суспільства;

- поглиблення моральної та духовної деградації суспільства;
- нереалізованість стратегій держави щодо соціальної орієнтації економіки;
- посилення криміногенної ситуації в суспільстві;
- зростання соціального та майнового розшарування населення;
- різке погіршення стану здоров'я населення, поширення соціальних захворювань;

- зростання обсягів міграції молоді за кордон;
- депопуляція населення;
- недостатньо активна участь громадянського суспільства у формуванні та контролі системи національної безпеки;
- невикористання важелів децентралізації управління.

Зовнішні загрози соціальній безпеці:

- посягання на територіальну цілісність країни;
- втручання іноземних держав у внутрішні справи України;
- орієнтація розвитку суспільства на європейські соціальні стандарти без урахування ментальних особливостей та ресурсних підстав їх реалізації в Україні;
- копіювання рис суспільства споживання в Україні при неформованій раціональній культурі споживання;
- зростання енергетичної залежності країни;
- світові фінансові кризи та їх негативний вплив на економічну ситуацію в країні;
- готовність приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур, слабкість національної ідентичності;
- поширення міжнародної економічної та кримінальної злочинності, тероризму.

Соціальні загрози держави:

- висока корумпованість і недостатній фаховий рівень керівників державних органів системи національної безпеки;
- недосконалість державної політики, недостатня її соціальна спрямованість;
- переважання особистих, корпоративних, регіональних інтересів над національними, зниження рівня патріотичності управлінської еліти;
- недовіра громадян до органів державної влади;
- тінізація національної економіки, поширення її на соціальну сферу;

- низький рівень духовно-моральної свідомості посадових осіб державної влади;
- неефективність державної політики у трудовій сфері, втрата цінності праці та працівника;
- порушення з боку органів державної влади та місцевого самоврядування законодавства України, прав і свобод людини та громадянина;
- відсутність політичної волі, неготовність політичних лідерів нести соціальну відповідальність перед суспільством;
- неprestижність соціально відповідальної поведінки в суспільстві;
- тероризм та військова агресія інших держав проти України;
- неефективна та незбалансована політична система, її неспроможність своєчасно реагувати на загрози національній безпеці;
- слабкість громадянського і його контролю за діями влади;
- недостатня ефективність діяльності існуючих державних структур і механізмів інтеграції до міжнародної безпеки та глобальної стабільності на користь національним інтересам;
- відсутність суспільного консенсусу з питань державного будівництва;
- недосконалість інформаційної політики держави;
- транскордонна злочинність і виникнення її нових форм.

Загрози соціальній безпеці, які обумовлені сферою державного управління:

- байдужість представників влади до соціальних потреб населення, відсутність збалансованих інтересів між владою і суспільством;
- незатребуваність відповідальності керівництва держави за погіршення стану національної та соціальної безпеки;
- невизначеність соціальної безпеки у чинній Стратегії національної безпеки;

- неврегульованість державою процесів поглиблення соціальної та майнової диференціації, зростання соціальної нерівності;
- відсутність у положеннях про діяльність органів влади завдань, повноважень, обов'язків і відповідальності щодо забезпечення соціальної безпеки;
- невизначеність пріоритетів, напрямів та заходів щодо забезпечення соціальної безпеки в регіональних стратегіях розвитку;
- неготовність державних службовців сприймати інститути громадянського суспільства як партнерів;
- відсутність положень щодо соціальної безпеки у Державних стратегіях розвитку України до 2020 та 2030 рр.;
- неналежна координація діяльності Ради національної безпеки і оборони України з Міністерством соціальної політики щодо забезпечення соціальної безпеки;
- зростання недовіри в суспільстві, низький рівень толерантності та соціальної відповідальності;
- слабкість національної еліти у захисті національних інтересів держави;
- слабкість громадянського суспільства як суб'єкта управління;
- низька правова грамотність населення;
- високий конфліктний потенціал.

Соціальні загрози суспільства:

- низький рівень економічного розвитку;
- деградація соціальних цінностей, суспільна недовіра та відчуження; незахищеність соціальних прав та гарантій громадян;
- неефективна соціальна політика;
- загальний низький рівень культури безпеки суспільства;
- нерозвиненість механізмів державно-приватного та соціального партнерства;

- неефективна співпраця громадянського суспільства та органів влади;
- відсутність вимог суспільства до особистості, її соціальної поведінки;
- низький рівень правової свідомості та законності;
- індивідуалізація суспільних відносин, зменшення соціальної згуртованості.

Загрози соціальній безпеці людини:

- різке погіршення соціально-економічного становища в країні;
- поширеність бідності;
- нестабільність у країні та її регіонах;
- руйнування системи соціальних цінностей;
- незахищеність прав і свобод громадянина;
- погіршення здоров'я та можливості його охорони;
- поширення безробіття;
- небезпечне екологічне середовище;
- низький рівень працевлаштування молоді;
- низька залученість громадян до державного та регіонального управління;
- обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- зростання недоступності здобуття освіти;
- наявність ризиків та загроз для життя і здоров'я на виробництві;
- схильність особистості до ризику.

Загрози соціальній безпеці молоді:

- невпевненість у майбутньому;
- погіршення якості середньої та вищої освіти;
- низька цінність праці та працівника;
- труднощі працевлаштування після закінчення освітнього закладу;
- обмеженість можливостей самореалізації;
- обмеженість можливостей здобути освіту внаслідок низького рівня життя;

- поширення негативних соціальних явищ серед молоді (наркоманія, алкоголізм, суїцид тощо);
- інформаційні маніпуляції свідомістю молоді;
- непрестижність соціальної відповідальності в суспільстві;
- престижність освіти за кордоном;
- зростання підліткової злочинності;
- поширення сект і псевдорелігійних культів.

Напрями забезпечення соціальної безпеки формуються з потреб захисту соціальних інтересів, подолання загроз соціальній безпеці та необхідності досягнення критеріїв соціальної безпеки.

3. КРИТЕРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ В СУСПІЛЬСТВІ

Одним із критеріїв соціальної безпеки людини в суспільстві та державі є забезпечення можливостей громадян реалізовувати свої права, здатність до самовираження на особистісному, груповому, суспільному рівнях. Діяльність держави і влади щодо забезпечення такого порядку є провідною і для людини, і для соціальних груп (у першу чергу малозабезпечених), і для спільнот, і для нації загалом.

Реалізація потреби в безпеці та відчуття соціально-економічної захищеності є одними з першочергових та необхідних умов для розвитку людини та суспільства в цілому. Саме через задоволену потребу в безпеці людина має можливість повноцінно жити, бути здоровою, самореалізовуватися, розвиватися у фізичному, психічному, емоційному, соціальному, інтелектуальному, духовному планах.

Співвідношення зовнішніх та внутрішніх чинників формування та функціонування безпекового середовища людини в Україні є неоднозначним. Починаючи з 2014 р. і до сьогодні Україна та її громадяни перебувають у стані значних небезпек, в умовах невизначеності та нестабільності, адже різко знизився

рівень безпеки держави, суспільства та рівень соціальної захищеності людини. Це викликано впливом значних загроз національній, економічній, соціальній, інформаційній безпеці України, особистісній безпеці людини, пов'язаними зі збройним конфліктом на сході України та анексією Криму. Соціальна безпека людини (СБЛ) стала набувати нових рис та ознак.

Так, до подій 2014 р. СБЛ була спрямована на поліпшення умов та рівня життя населення, подолання бідності, забезпечення якості трудового життя, зниження демографічної кризи, формування умов для соціальної рівності, збільшення можливостей здобуття гідної освіти та збереження свого здоров'я тощо. Після 2014 р. різко зросли потреби у збереженні життя та здоров'я людини, а також цінність людського життя і цінність активної громадянської позиції. Одночасно актуалізувалася проблема впливу людського капіталу і потенціалу України за кордон через значні небезпеки життю та здоров'ю людини, нестабільність, поглиблення соціально-економічної кризи, незадовільний рівень соціальної захищеності громадян.

У структурі населення України з'явилася нова соціальна верства – вимушені мігранти, що перемістилися з тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей та АР Крим (законодавче визначення – внутрішньо переміщені особи), які втратили своє безпекове середовище через збройний конфлікт. Їх кількість, за даними обласних структурних підрозділів соціального захисту населення України, з 2016 до 2018 р. стабілізувалася і становить у середньому 1,5 млн чол. – і це лише зареєстрованих. Людей, які постраждали від збройного протистояння, набагато більше – це і незареєстровані вимушені переселенці, які осіли в Україні та за кордоном, і постраждали, які вимушені були залишитися на окупованих територіях, і ті, хто живе в «сірій зоні» та ін.

За результатами опитування громадської думки в Україні восени 2018 р. основними проблемами, які на сьогодні найбільше турбують українців, є такі:

військовий конфлікт на сході України (54,4%); низький рівень зарплат і пенсій (54,1%); підвищення тарифів на комунальні послуги (48,1%); підвищення цін на основні товари, інфляція (34,9%); безробіття, відсутність роботи (26,8%); хабарництво та корупція у владі (25,5%); а також неможливість здобути якісне медичне обслуговування (19%). Це саме ті показники, які визначають стан соціальної безпеки і суспільства, і держави, а також обумовлюють стан соціальної безпеки людини.

За результатами численних досліджень, проведених в Україні, простежується чітка тенденція: зовнішні чинники формування та забезпечення соціальної безпеки людини є домінантними, визначальними, першорядними. Досягнення соціальної безпеки людини можливе лише за умов відповідального й усвідомленого ставлення до цих питань усіх суб'єктів соціальної безпеки (людини, суспільства, держави).

Соціальна безпека людини тісно і глибоко пов'язана з рівнем соціальної безпеки в державі та її регіонах, суспільстві. У цьому проявляється багаторівневість структури соціальної безпеки. Усі її складові є взаємозалежними, а зміни стану однієї з них впливають на стан інших складових одночасно. Соціальна політика і система соціального захисту в державі виступає, з одного боку, критерієм відповідальної влади, сильної і соціальної держави, з іншого – дієвим інструментом, який дозволяє формувати і забезпечувати певний рівень соціальної безпеки людини. Неєфективна соціальна політика призводить до недовіри громадян до органів влади, незахищеності їх прав і свобод, низького рівня соціальної захищеності особи. Цільовим критерієм ефективною соціальною політики і дієвого соціального захисту з боку держави, суспільства, громади виступає забезпеченість населення необхідними благами і ступінь задоволення індивідуальних потреб й інтересів людини.

Результати дослідження свідчать, що варіанти взаємодії чинників зовнішнього та внутрішнього характеру щодо впливу державних чинників на соціальну безпеку людини можуть бути різними, тому мають різні сценарії.

По-перше, держава може цілковито опікуватись соціальною безпекою людини, ставити у стратегіях розвитку відповідні цілі й досягати їх.

По-друге, держава через об'єктивні причини не може забезпечити соціальну безпеку людини внаслідок нестабільної ситуації в Україні.

По-третє, держава може бути зацікавлена в позбавленні безпеки більшості громадян, щоб через страх та звинувачення керувати їх свідомістю.

По-четверте, вибірково реалізується соціальна безпека людини (розповсюджується на представників влади, олігархів, політиків тощо).

В Україні одночасно мають прояв усі визначені варіації впливу соціальної безпеки держави на людину.

Отже, соціальна безпека людини визначається: здатністю держави, суспільства підтримувати і зберігати необхідні параметри якості соціального середовища – безпекового простору, що безпосередньо визначає рівень безпеки особистості, її соціальної захищеності (рівень злочинності, безпека життєдіяльності, екологічна безпека тощо); гарантованістю захисту її громадянських прав; створенням для громадян країни безпечних умов життєдіяльності, життєзабезпечення через ефективну соціальну політику; здатністю та готовністю самої людини задовольняти власні потреби, захищати себе від небезпек і загроз для життя та здоров'я; здійснювати нешкідливу, безпечну життєдіяльність.

Соціальна безпека людини – це стан соціальної захищеності індивіда в родині, трудовому колективі, суспільстві, державі; це суб'єктивне самопочуття комфортності, благополуччя і безпеки; на рівні суспільства воно виявляється в захищеності прав та гарантій людини, можливостях реалізувати свободу вибору, на

рівні держави – у створенні умов для гідного рівня життя і праці, добробуту та стабільності, підтримці й охороні здоров'я через ефективну соціальну політику. Соціальна політика держави спрямована на забезпечення якості та гідного рівня життя населення; досягнення соціальної рівноваги в суспільстві; гармонізацію суспільних відносин як одного із способів зміцнення політичної стабільності держави.

Соціальна безпека людини має стати головним пріоритетом соціальної політики держави, цільовим орієнтиром діяльності громадянського суспільства в Україні. Зовнішні чинники забезпечення соціальної безпеки людини реалізуються державою та суспільством шляхом: створення умов для збереження та розвитку української нації, її людського та інтелектуального потенціалу; сприяння ініціації та активізації особистості для посилення здатності самореалізації, культивування вимог конкурентоспроможності; створення сприятливих умов для попередження витоку за межі країни людського й інтелектуального капіталу; забезпечення гідного рівня та якості життя населення, ліквідації бідності серед працюючих, подолання бідності серед населення в цілому; забезпечення високої зайнятості населення, використання внутрішньо переміщених осіб як ресурсу розвитку; підвищення цінності праці та працівника, розповсюдження гідної праці; надання можливостей якісної освіти впродовж життя; забезпечення реалізації прав, гарантій і свобод, регламентованих законодавством України та довготривалими нормативними документами; створення умов та можливостей залучення якісних медичних послуг; стимулювання ведення людиною здорового способу життя; підготовки людини до змін у суспільному виробництві, нових вимог щодо освіти, роботи, використання її життєвого потенціалу; виховання у людини культури безпеки; орієнтації державного управління на соціалізацію економіки; недопущення зниження рівня соціальної безпеки людини за рахунок соціальної безпеки держави.

Для створення безпекового простору самою людиною їй необхідно: усвідомлювати цінність власного життя, брати відповідальність за своє життя, життя своїх близьких та рідних, за власне життєзабезпечення та здоров'я; укріплювати соціально відповідальну поведінку у всіх сферах життєдіяльності; надавати власний внесок людини в суспільну безпеку; брати особисту відповідальність за стан свого життя; оволодівати навичками та практиками культури безпеки, економічної, правової культури, комунікативної взаємодії в основних сферах свого життя; культивувати і розвивати здібності до самореалізації та самозахисту; планувати та обирати життєві стратегії, які б розширювали можливості до самореалізації та саморозвитку за покликом душі, серця, талантів і здібностей; брати активну участь у діяльності громадянського суспільства із забезпечення соціальної безпеки.

Питання для контролю:

- 1. Охарактеризуйте зовнішні чинники, які визначають безпекове середовище людини (громадян) у нашій країні.***
- 2. Охарактеризуйте внутрішні чинники безпекового середовища людини.***
- 3. Визначте класифікацію соціальних загроз сфер національної безпеки.***
- 4. Назвіть критерії соціальної безпеки людини в суспільстві***

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

1. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Держава – це інститут, який несе відповідальність за долю країни, її людей і суспільство, територіальну цілісність і суверенітет. Більшість держав світу у своїх конституціях визначають провідні моделі, за якими здійснюється стратегічне управління відповідно до специфіки внутрішнього та зовнішнього середовища. Європа прагне до реформування моделі соціальної держави для надання відповідей на виклики ХХІ ст. – цифровізацію, глобалізацію, міграцію, низьку народжуваність та постаріння населення, скорочення кількості робочих місць тощо.

У Конституції України визначено, що Україна є соціальною правовою державою. Це відповідає потребам прогресивного розвитку країни та її інтеграції до ЄС. Україна має декілька спроб розробки правового документа – Концепції соціальної держави. У 2004 р. Верховною Радою України було зареєстровано законопроект про Концепцію соціальної держави Україна, але він навіть не розглядався у першому читанні, а потім був відкликаний. Конституційне визначення України як соціально-правової держави залишилося декларацією, бо не створено відповідних законодавчих і нормативно-правових засад, не сформовано економічного підґрунтя для її забезпечення. В умовах зміни моделі національної безпеки в Україні знімається певним чином відповідальність держави за соціальний стан у країні, не визначаються внутрішні та зовнішні соціальні загрози національній безпеці та напрями їх подолання. У зв'язку з цим зростає необхідність заповнити цей вакуум, забезпечити гарантованість і реалізувати соціальну відповідальність держави за стан і перспективи соціальної безпеки. Саме держава гарантує стабільність у країні, попереджає, мінімізує соціальні ризики і загрози, сприяє

збереженню та розвитку людського потенціалу, створює умови гідного життя теперішньому і майбутньому поколінням. Стан і проблеми соціальної безпеки держави в сучасних умовах є надзвичайно гострими.

Останнім часом в Україні відбулися значні зміни в політичній, економічній та соціальній сферах, які мають вагомі системні наслідки (їх аналіз представлено автором у наукових публікаціях. Для попередження перетворення цих змін на катастрофічний стан уряду необхідно оперативно приймати управлінські рішення, які визначають стратегії розвитку в нестабільних умовах; сприяють рівновазі в соціальній системі, подоланню негативних наслідків прояву соціальних ризиків і небезпек тощо.

Забезпечення соціальної стабільності в суспільстві має бути керованим з боку органів публічної влади. Отже, об'єктом таких управлінських дій є зміна умов і факторів, які певною мірою впливають на забезпечення соціальної стабільності держави та прискорення виходу із системної кризи. Соціальна безпека держави – це її спроможність гарантувати громадянам безпечне і гідне життя шляхом мінімізації та подолання впливу зовнішніх та внутрішніх загроз. Ці загрози поділяються на реальні та потенційні.

Наслідки прояву реальних внутрішніх загроз соціальній безпеці для більшості населення полягають у різкому погіршенні соціально-економічного стану в країні, масовому збіднінні населення, значному зростанні цін на все (проживання, харчування, усі види послуг, освіту, транспорт, житло тощо), втраті людського потенціалу та інтелектуального капіталу (демографічна криза, збройний конфлікт, вимушена внутрішня та зовнішня міграція), зростання недовіри до влади, високий рівень корупції та тінізації економіки. За результатами аналізу вільних відповідей експертів щодо визначення внутрішніх загроз соціальній безпеці в Україні висока питома вага відповідей припала на недосконалість державного управління, що залежить суто від самої держави, а саме: приватизація держави великим капіталом;

злиття влади і власності; укріплення олігархічної моделі розвитку; руйнування промислового комплексу; бідність серед працюючого населення; неефективність реформ (охорони здоров'я, децентралізації тощо); поширення інфекційних захворювань, неспроможність держави забезпечити дієвий контроль за санітарноепідеміологічною ситуацією в країні; протиборство на рівні гілок інститутів влади; неконсолідованість політичних та економічних суб'єктів управління; низький духовно-культурний та інтелектуальний рівень розвитку населення.

Держава несе відповідальність за стан національної та соціальної безпеки, а також, у першу чергу, за протидію зовнішнім загрозам, бо лише вона повинна виконувати ці обов'язки. Вони полягають у служінні народу України, забезпеченні прав і свобод громадянина, збалансованості соціальної справедливості та економічної ефективності, сприянні розвитку громадянського суспільства, демократичних засад управління тощо.

Держава не в змозі протистояти посяганню і на людські, і на природні ресурси. Дуже небезпечним для країни є неспроможність дати опір маніпулюванню свідомістю своїх громадян, які втрачають віру в оптимістичне майбутнє на Батьківщині, укріплюють негативні настрої проти влади, стають інформаційними жертвами продукції, яка ввозиться з-за кордону, – насильства, жорстокості, порнографії. Продовольча безпека полягає у завезенні ззовні генно-модифікованих продуктів харчування та рослин, а також надмірного імпорту продуктів, обсяг якого перевищує порогову межу. Актуальними є проблеми щодо ввезення небезпечних технологій і речовин, збудників захворювань, біологічної та хімічної зброї, а також боєприпасів і вибухових речовин.

В Україні зростають зовнішні позики, що є і зовнішньою, і внутрішньою загрозою. Країна-боржник втрачає авторитет серед розвинених країн світу і викликає небажання вести та розвивати з нею ділові та економічні відносини, а

також взаємодіяти у науково-технічній, політичній, соціально-гуманітарній та інших сферах. До таких країн формується ставлення не як до партнерів, а як до об'єктів – бідних країн, які потребують постійної донорської допомоги. Зовнішні позики підривають перспективи для майбутніх поколінь, що породжує і накопичує міжпоколінську несправедливість. Неспроможність влади ефективно, якісно, відповідально та прозоро керувати країною в інтересах держави і громадян обумовлює скорочення внутрішніх та зовнішніх ресурсів для гідного існування майбутніх поколінь.

Відсутність своєчасних та виважених дій з боку держави обумовлює нестабільний і небезпечний стан в Україні зі значними негативними наслідками та втратами людського, економічного, воєнного, інноваційного, науково-технічного, інформаційного потенціалу. Підтвердженням прямого впливу зовнішніх та внутрішніх загроз соціальній безпеці є загальна оцінка її стану - цей стан, як дуже небезпечний, визначило 21% експертів, як небезпечний – 57,1%, тому сумарно 78,1% експертів вважають, що соціальний стан в Україні в цілому є вкрай небезпечним. Він обумовлений економічною (77,1%), внутрішньополітичною (59,0%), воєнною сферами і сферою державного кордону (52,4%).

Соціальна безпека держави не реалізується через низький рівень економічного та соціального розвитку країни. Україна має людський, природний, аграрно-промисловий, науково-технічний потенціал, культурні та історичні передумови для розвитку. Незважаючи на це, соціальні небезпеки та ризики не є об'єктом уваги інститутів влади, адже інституційне забезпечення даних процесів не передбачене у правовому полі України. Навіть тривалий збройний конфлікт на сході країни не спричинив необхідних змін у державній політиці та системі національної безпеки. Ніхто з державних інститутів не взяв на себе відповідальність та додаткових зобов'язань у положеннях про їх діяльність щодо надання гідних відповідей на сучасні виклики, модернізацію суспільних відносин, попередження

виникнення конфліктів і протиріч, подолання протистояння, а головне – на збереження людського потенціалу країни, захист його прав та свобод.

Державні соціальні стандарти і гарантії у сфері доходів населення

Значну роль у забезпеченні доходів населення відіграють законодавчо встановлені мінімальні соціальні стандарти і гарантії, від рівня яких значною мірою залежить соціальна безпека громадян. Правові засади їх формування та застосування закріплені в Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 23 червня 2015 року.

Відповідно до чинного законодавства державні соціальні стандарти визначаються як встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Державні соціальні гарантії - встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Державні соціальні стандарти встановлюються для забезпечення реалізації соціальних прав громадян, визначених Конституцією України, визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини у матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсах щодо їх реалізації.

За розробку та проведення моніторингу застосування державних соціальних стандартів та нормативів у сфері доходів населення відповідають центральні органи виконавчої влади - Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України, Державний комітет статистики України, Міністерство юстиції України.

Базовим державним соціальним стандартом у сфері доходів населення є прожитковий мінімум - вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору

продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і такого ж набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

Як державний соціальний стандарт прожитковий мінімум застосовується для загальної оцінки рівня життя: встановлення розмірів мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії за віком; визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги з безробіття, стипендій та інших соціальних виплат відповідно до законодавства; визначення права на призначення соціальної допомоги; встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян; визначення державних соціальних гарантій і стандартів у сферах охорони здоров'я, освіти, культури соціального обслуговування тощо.

Світова наука і практика опрацювали кілька підходів до визначення величини прожиткового мінімуму: статистичний, ресурсний, відносний, соціологічний, нормативний, комбінований.

За статистичним методом прожитковий мінімум встановлюється на рівні доходів 10-20% найменш забезпечених громадян. Ресурсний метод передбачає врахування можливостей держави щодо гарантованого забезпечення певного рівня добробуту громадян.

Відносний метод базується на встановленні прожиткового мінімуму, що відповідає середньодушовому доходу.

При використанні соціологічного методу за основу беруть дані соціологічних опитувань населення про необхідний мінімальний дохід.

Нормативний метод полягає у встановленні вартісної величини прожиткового мінімуму на основі мінімального споживчого кошика.

Комбінований синтезує кілька методів: вартість необхідних продуктів харчування розраховується за нормами споживання, непродовольчих товарів - за

часткою у сукупних витратах, житлово-комунальних послуг - за фактичними витратами.

Кожен із перелічених методів має свої переваги та обмеження у застосуванні. Так, статистичний, соціологічний та ресурсний методи можна застосовувати лише в країнах з високим рівнем економічного розвитку.

В Україні прожитковий мінімум встановлюється із застосуванням нормативного методу для чотирьох категорій осіб: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність.

Так, відповідно до Закону України «Про державний бюджет України на 2021 рік» величина прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць у розмірі з 1 січня - 2189 гривень, з 1 липня - 2294 гривні, з 1 грудня - 2393 гривні, а для основних соціальних і демографічних груп населення:

- дітей віком до 6 років: з 1 січня - 1921 гривня, з 1 липня - 2013 гривень, з 1 грудня - 2100 гривень;
- дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня - 2395 гривень, з 1 липня - 2510 гривень, з 1 грудня - 2618 гривень;
- працездатних осіб: з 1 січня - 2270 гривень, з 1 липня - 2379 гривень, з 1 грудня - 2481 гривня;
- працездатних осіб, який застосовується для визначення базового розміру посадового окладу судді: з 1 січня - 2102 гривні;
- працездатних осіб, який застосовується для визначення посадових окладів працівникам інших державних органів, оплата праці яких регулюється спеціальними законами: з 1 січня - 2102 гривні;
- працездатних осіб, який застосовується для визначення посадового окладу прокурора окружної прокуратури: з 1 січня - 1600 гривень;
- осіб, які втратили працездатність: з 1 січня - 1769 гривень, з 1 липня - 1854 гривні, з 1 грудня - 1934 гривні.

Для розрахунку величини прожиткового мінімуму відповідними центральними органами виконавчої влади формуються набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг.

Набір продуктів харчування розробляється Міністерством охорони здоров'я України відповідно до нормативів потреби організму в певних мікроелементах, виходячи із хімічного складу та енергетичної цінності окремих продуктів. У його визначенні враховуються рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Величина набору непродовольчих товарів базується на нормативах забезпечення особи засобами гігієни, захисту організму від негативного впливу навколишнього середовища, медикаментами, побутовими товарами.

Набір послуг враховує нормативи їх споживання населенням (холодної та гарячої води, електроенергії тощо).

До основних державних соціальних гарантій у сфері доходів населення належать: мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; податкова соціальна пільга; державна соціальна допомога та інші соціальні виплати.

Мінімальна заробітна плата - законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Розмір мінімальної заробітної плати (МЗП) встановлюється Верховною Радою за поданням Кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік. При цьому враховуються пропозиції, вироблені шляхом переговорів між урядом, представниками професійних спілок або уповноважених ними органів та роботодавцями.

Величина мінімальної заробітної плати залежить від ряду чинників: продуктивності суспільної праці; рівня зайнятості; загального рівня середньої

заробітної плати; вартісної величини мінімального споживчого бюджету в розрахунку на працездатну особу тощо.

Відповідно до стандартів Європейської соціальної хартії, мінімальна заробітна плата має становити не менше 2,5 прожиткових мінімумів. В Україні поки що не вдається досягти такого співвідношення.

Мінімальна зарплата в Україні з 2000 по 2021 рр.

Період	Мінімальна зарплата (грн)	
	місячна	погодинна
з 01.12.2021 по 31.12.2021	6500	39,12
з 01.01.2021 по 30.11.2021	6000	36,11
з 01.09.2020 по 31.12.2020	5000	29,2
з 01.01.2020 по 31.08.2020	4723	28,31
з 01.01.2019 по 31.12.2019	4173	25,13
з 01.01.2018 по 31.12.2018	3723	22,41
з 01.01.2017 по 31.12.2017	3200	19,34
з 01.12.2016 по 31.12.2016	1600	9,59
з 01.05.2016 по 30.11.2016	1450	8,69
з 01.01.2016 по 30.04.2016	1378	8,29
з 01.09.2015 по 31.12.2015	1378	8,29
з 01.01.2015 по 31.08.2015	1218	7,29
з 01.01.2014 по 31.12.2014	1218	7,3
з 01.12.2013 по 31.12.2013	1218	7,3
з 01.01.2013 по 30.11.2013	1147	6,88
з 01.12.2012 по 31.12.2012	1134	6,8
з 01.10.2012 по 30.11.2012	1118	6,7
з 01.07.2012 по 30.09.2012	1102	6,61
з 01.04.2012 по 30.06.2012	1094	6,56
з 01.01.2012 по 31.03.2012	1073	6,43
з 01.12.2011 по 31.12.2011	1004	6,04
з 01.10.2011 по 30.11.2011	985	5,92
з 01.04.2011 по 30.09.2011	960	5,77
з 01.01.2011 по 31.03.2011	941	5,66
з 01.12.2010 по 31.12.2010	922	5,52

з 01.10.2010 по 30.11.2010	907	5,43
з 01.07.2010 по 30.09.2010	888	5,32
з 01.04.2010 по 30.06.2010	884	5,29
з 01.01.2010 по 31.03.2010	869	5,2
з 01.11.2009 по 31.12.2009	744	–
з 01.10.2009 по 31.10.2009	650	–
з 01.07.2009 по 30.09.2009	630	–
з 01.04.2009 по 30.06.2009	625	–
з 01.12.2008 по 31.03.2009	605	–
з 01.10.2008 по 30.11.2008	545	–
з 01.04.2008 по 30.09.2008	525	–
з 01.01.2008 по 31.03.2008	515	–
з 01.10.2007 по 31.12.2007	460	–
з 01.07.2007 по 30.09.2007	440	–
з 01.04.2007 по 30.06.2007	420	–
з 01.12.2006 по 31.03.2007	400	–
з 01.07.2006 по 30.11.2006	375	–
з 01.01.2006 по 30.06.2006	350	–
з 01.09.2005 по 31.12.2005	332	–
з 01.07.2005 по 31.08.2005	310	–
з 01.04.2005 по 30.06.2005	290	–
з 01.01.2005 по 31.03.2005	262	–
з 01.09.2004 по 31.12.2004	237	–
з 01.12.2003 по 31.08.2004	205	–
з 01.01.2003 по 30.11.2003	185	–
з 01.07.2002 по 31.12.2002	165	–
з 01.01.2002 по 30.06.2002	140	–
з 01.07.2000 по 31.12.2001	118	–
з 01.04.2000 по 30.06.2000	90	–

Рис.1 Мінімальна зарплата в Україні з 2000 по 2021 р.

Для порівняння: в економічно розвинутих країнах мінімальна заробітна плата дорівнює 40-60% від середньої заробітної плати, зокрема, в Бельгії, Данії,

Нідерландах, Німеччині - 50%, у Франції - 60%. Отже, мінімальна заробітна плата нині не виконує покладеної на неї функції - забезпечення населення, що працює, необхідними коштами для відтворення робочої сили, а це негативно впливає на стан соціальної безпеки держави.

Однією з причин такої ситуації є недоліки чинного законодавства. Так, у Законі «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» немає прямої прив'язки соціальних гарантій та стандартів до прожиткового мінімуму; зазначено лише, що «основні державні соціальні гарантії... не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму». Крім того, немає взаємозв'язку між мінімальними соціальними стандартами (мінімальною заробітною платою, мінімальною пенсією тощо), а це не дозволяє встановити раціональні співвідношення між джерелами формування доходів населення. Така ситуація призвела до того, що з 1 вересня 2004 року до 1 вересня 2005-го мінімальна заробітна плата була нижчою від мінімальної пенсії за віком, а з 1 вересня ці показники зрівнялися, що є економічно необґрунтованим і невиправданим.

Державною соціальною гарантією для населення, що працює, тісно пов'язаною з мінімальною заробітною платою, є податкова соціальна пільга (як альтернатива неоподаткованому мінімуму доходів громадян), запроваджена з 1 січня 2004 року. Залежно від додаткових обставин, передбачених Законом України «Про податок з доходів фізичних осіб», платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу у вигляді заробітної плати у розмірі, що дорівнює 100%, 150% або 200% мінімальної заробітної плати.

З метою соціальної підтримки осіб похилого віку встановлюється мінімальний розмір пенсії за віком - мінімальна грошова сума пенсії з урахуванням компенсаційних виплат у зв'язку з ростом споживчих цін, отримання якої гарантовано населенню державою на умовах, передбачених пенсійним законодавством.

Державна соціальна допомога надається відповідно до законів «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» та «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам».

Отже, система державних соціальних стандартів і гарантій у сфері доходів населення потребує подальшого вдосконалення та фінансового забезпечення прийнятих в Україні законів про соціальну допомогу та поступового наближення їх до європейських соціальних стандартів.

2. ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА СОЦІАЛЬНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

Воєнні дії та збройний конфлікт на сході України тривають майже п'ять років. Найбільш болючими для країни стали соціальні небезпеки для нації. Вони визначилися фізичним знищенням людей, значною вимушеною міграцією населення, відпливом населення за межі країни, зростанням кількості біженців; незахищеністю мирного населення окупованих територій, порушенням їх прав і свобод; різким погіршенням психічного та фізичного стану здоров'я громадян України через тривалий термін дії стресогенних чинників; зростанням кількості суїцидів, загальної захворюваності та смертності населення; пораненням і травмуванням людей через збройний конфлікт із подальшими обмеженням повноцінного життя; посиленням протистояння постійного населення України та внутрішньо переміщених осіб (ВПО); поширенням дискримінації ВПО, встановленням систематичних перевірок за місцем їх перебування, обмеженням прав участі у виборах, виборі банківського закладу при пенсійних виплатах та соціальній допомозі; зростанням безробіття через велику кількість ВПО, закриттям підприємств на окупованих територіях тощо; наявністю соціальної напруженості у

суспільстві та злочинності; зниженням довіри до влади; посиленням протестних настроїв серед представників громадських об'єднань; неготовністю системи охорони здоров'я до надання своєчасної та якісної медичної допомоги постраждалим у зоні збройного конфлікту; низькими можливостями залучення психологічної допомоги при адаптації учасників антитерористичної операції до мирного життя після участі в бойових діях на сході України; невизнанням постраждалих у бойових діях на сході України учасниками цих дій при встановленні їм інвалідності; виникненням релігійних протистоянь, зростанням міжконфесійних конфліктів, негарантованістю прав релігійних громад; нерозвиненістю культури безпеки у воєнній, політичній, соціальній, інформаційній сферах національної безпеки.

Збройний конфлікт та прямі соціальні загрози і ризики, які він обумовив, негативно вплинули і на загальний стан у країні. Зросли загальні негативні тенденції до створення можливостей збереження та розвитку людського потенціалу. Залучення ресурсів на воєнні цілі поглибило системну кризу в країні, зросла залежність економіки від політики, знизилася можливість досягнення соціальних та економічних цілей.

Державне регулювання та взаємодія економічної, інформаційної, соціальної, зовнішньоекономічної, державної, внутрішньополітичної сфер майже не відбувається, а громадянське суспільство ще не стало рівноправним суб'єктом управління країною і не сприяло визначеності та становленню соціальної відповідальності держави за зниження рівня національної безпеки, втрату людей, посилення соціальної нерівності, зниження якості та рівня життя населення тощо. Розподіл фінансових ресурсів держбюджету на користь воєнних цілей знизив можливість скорочення бідності, підтримки та стимулювання демографічного розвитку, підвищення рівня охорони здоров'я, а також модернізацію системи національної освіти. Соціально-психологічний стан населення визначився

посиленням втрати ціннісних орієнтацій, руйнуванням духовно-культурних норм і стереотипів поведінки, непрестижністю соціальної відповідальності. Запропонована система реформ може успішно реалізовуватись у стабільних умовах, а в умовах невизначеності та нестабільності, пов'язаних зі збройним конфліктом та його негативними наслідками, виникають серйозні перешкоди для їх здійснення. Особливо це стосується децентралізації управління.

3. РОЛЬ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА У РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Соціальна безпека визначає стан реалізації національних інтересів у трудовій сфері, а ступінь попередження та мінімізації соціальних загроз, соціальних ризиків показує рівень становлення та розвитку соціальної відповідальності.

Проблеми гідної праці невинуватно не стали пріоритетами для розв'язання ні в соціальній, ні в економічній сферах. Соціальна відповідальність суб'єктів суспільних відносин у сфері праці на державному рівні практично несформована, а залученість її на виробничому рівні не дає очікуваних результатів щодо позитивного впливу соціальної безпеки та соціальної відповідальності на становлення і розповсюдження гідної праці.

Негативно впливають на формування соціальної безпеки держави недоліки трудового законодавства України, які пов'язані з ненаціленістю на попередження та профілактику небезпек, мають суто каральне спрямування за наявності завданої шкоди та певних порушень. Позитивні зрушення проявилися у визначеності державних інституцій, які несуть відповідальність за розвиток трудової сфери. Так, у 2015 р. створено Державну службу України з питань праці.

Завдяки цьому необхідно використати можливість адресно розв'язувати такі проблеми, як: десоціалізація сфери праці; поширення тіньових відносин у трудовій

сфері; низька вартість національної робочої сили; надмірна смертність чоловіків працездатного віку; неконкурентоспроможність національної робочої сили; висока заборгованість із заробітної плати; невідповідність вимогам інтеграції у світовий ринок праці національного ринку праці; гендерна нерівність у трудовій сфері; низька якість трудового життя; невідповідність потребам ринку праці спеціалізації випускників вищих навчальних закладів; високий рівень безробіття серед молоді тощо.

Це є компетенцією держави та її виконавчих інститутів. Існують значні перешкоди для становлення й укріплення гідної праці, яка стає міжнародним обов'язком України та національним інтересом. Запровадження гідної праці потребує залучення механізмів забезпечення соціальної безпеки з одночасним підвищенням рівня соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудових відносин. Чинники, які забезпечують соціальну безпеку держави, спрямовані на попередження та мінімізацію зовнішніх і внутрішніх загроз; забезпечення ефективного соціального управління; реалізацію соціальних інтересів громадян України; розробку і реалізацію державних програм гідної праці; створення можливостей для досягнення Цілей сталого розвитку 2030.

Соціальна безпека держави залежить від якості й ефективності державного управління, стратегічної спрямованості державної політики. Для переходу від декларування до реальних дій у цій сфері необхідно: упровадити ефективну систему державного управління, спрямовану на реалізацію політики соціально-економічної конкурентоспроможності держави; удосконалити нормативно-правову базу державної політики щодо ефективного управління соціальною, економічною, інформаційною, екологічною та регіональною безпекою; визначити у пріоритетах, напрямках та заходах державних і регіональних стратегій розвитку положення, спрямовані на забезпечення соціальної безпеки; реалізувати стратегічний курс України на розбудову соціальної держави, забезпечити реалізацію дієвого

соціального партнерства серед різних гілок влади в цьому процесі; створити умови та можливості для забезпечення ефективності державного управління, реалізовувати політику збільшення соціальної конкурентоспроможності держави, підвищувати позиції України у міжнародних рейтингах соціальної спрямованості; забезпечити включення стратегічних положень щодо соціальної безпеки до чинної Стратегії національної безпеки, Державних стратегій розвитку України до 2020 та 2030 рр.; удосконалити систему стратегічного планування та взаємозв'язку програмних і стратегічних документів державної політики та нормативно-правових актів щодо соціальної безпеки, соціального розвитку держави; збільшити ефективність державної політики у трудовій сфері, підвищити цінність праці та працівника; сприяти входженню України в міжнародні безпекові системи, інтеграції у світове економічне та соціальне середовище, подолати розрив в рівні та якості життя населення України з країнами ЄС.

4. РЕГУЛЯТОРИ І МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Досягти соціальної безпеки держави неможливо без залучення регуляторів і механізмів забезпечення соціальної безпеки, які базуються на консолідації, єдності, довірі, соціальній відповідальності та потребують: розроблення базового концепту Державної стратегії соціального відродження та соціальної згуртованості як національної ідеї зміцнення єдності та консолідації українського суспільства; орієнтації державної політики на загальнонаціональний проект спільного майбутнього, схвалений громадянами країни, громадянським суспільством та органами виконавчої і законодавчої влади з визначенням відповідальності за його реалізацію; розроблення організаційно-управлінського та правового забезпечення формування умов для подолання загроз і скасування перешкод консолідації українського суспільства, пов'язаних зі збройним конфліктом; внесення змін та

доповнень до Положень про діяльність міністерств та відомств України, які стосуються обов'язків і відповідальності щодо розв'язання проблем, пов'язаних із воєнним протистоянням та наслідками в межах повноважень міністерств і відомств із дотриманням вимог економічної, соціальної, інформаційної безпеки, ділової культури та людяності; внесення змін та доповнень до Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» щодо обов'язків та відповідальності, спрямованих на зміцнення національної єдності шляхом контролю за дотриманням прав громадян України в зоні збройного конфлікту, попередження та виявлення корупційних і протиправних дій на території розмежування і в «сірій зоні» тощо; забезпечення державної підтримки систематичних наукових досліджень (зокрема шляхом надання грантів) суспільних процесів та громадської думки з актуальних питань зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства, виявлення можливих загроз цим процесам, відновлення і збереження історичної пам'яті українського народу; пропагування у мас-медійному просторі через соціальну рекламу цінностей свободи, демократії та патріотизму, національної єдності, захисту України від внутрішніх та зовнішніх загроз; поширення інформації щодо інтеграційного курсу України до європейського політичного, економічного та правового простору, євроатлантичного безпекового простору; застосування інструментів «м'якої» сили та культурної дипломатії як невід'ємних елементів зовнішньої політики України для захисту національної ідентичності перед зовнішніми викликами та для стабілізуючого впливу на міжнародне середовище.

Питання для контролю:

- 1. Надайте визначення поняттю «соціальна безпека держави»***
- 2. Які чинники впливають на соціальну безпеку держави?***
- 3. Охарактеризуйте роль трудового законодавства у реалізації соціальної безпеки.***

РОЗДІЛ 4

ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ВНУТРІШНІХ ЗАГРОЗ СОЦІАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

1. БІДНІСТЬ, ЯК ВНУТРІШНІЙ ФАКТОР ЗАГРОЗИ СОЦІАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

У даний час існує декілька критеріїв і методик вимірювання рівня бідності з визначенням її сутності та понятійного апарату. Абсолютна бідність за критерієм законодавчо встановленого прожиткового мінімуму у 2017-2020 рр. в Україні має стійку тенденцію до зниження і станом на 2020 р. становила 3,8% за середньодушовими еквівалентними доходами, тобто близько 4,0% населення живе за межами абсолютної бідності, а це більш ніж 1,62 млн чол.

Високий рівень абсолютної бідності склався серед пенсіонерів. Станом на 2018 р. він становив 30,1%, тобто майже 129 кожен третій пенсіонер був за межею абсолютної бідності, на початок 2019р. – 18,03, а на початок 2020 р. – 9,94%. Незважаючи на суттєве його скорочення, рівень бідності серед пенсіонерів у 3-4 рази вище, ніж для населення в цілому.

З 2016 р. у країні використовується інший критерій абсолютної бідності: це рівень доходу, менший від фактично встановленого прожиткового мінімуму. За цим критерієм станом на 2017 р. близько 52,0%, а на 2018 р. – 51,1% перебували за межею абсолютної бідності. Абсолютна бідність визначається таким рівнем доходів, коли індивід не може придбати товари і послуги, необхідні для задоволення основних соціальних потреб, властивих даному суспільству. Отже, за фактично встановленим прожитковим мінімумом більше половини населення перебуває за межею абсолютної бідності, при цьому за 2018-2019 рр. порівняно з 2017 р. цей показник збільшився більш ніж утричі. Одночасно відносна бідність

визначається такою межею середньодушових доходів чи витрат, за якою індивід не здатен вести прийнятний для даного суспільства стиль життя.

Відносний критерій бідності визначається як 75% від медіанного рівня середньодушових еквівалентних загальних доходів або еквівалентних сукупних витрат. В Україні він залишається стабільно високим і коливається в межах 20,0-26,3%³. За цим критерієм майже кожна четверта людина є бідною. Вкрай негативним явищем є бідність серед працюючих, яка простежується тривалий час і не має позитивних тенденцій. Так, серед працюючих близько 42,0% (станом на 2019 р.) мали середньодушові еквівалентні доходи, які були меншими, ніж фактичний прожитковий мінімум. Серед пенсіонерів ця частка склала близько 87,7%.³ Слід відзначити, що згідно із статистикою ООН за критерієм 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат цей показник дещо вищий: з 2007 по 2013 р. він змінюється в межах від 24,1 до 27,3%.

За оцінками Інституту дослідження екстремізму як за монетарними, так і за немонетарними критеріями бідності значна частина суспільства живе або вважає себе такою, що живе за межами бідності. І загальна бідність усього населення, і масова бідність зайнятого населення формують загрози соціальної стабільності, які проявляються у зростанні кримінальних загроз, формуванні напівлегальних активних об'єднань. Різке та масове збідніння населення провокує можливість асоціальної поведінки, тобто загрози трансформації бідності в агресію зростатимуть і розповсюджуватимуться.

Сьогодні в Україні з'явилася нова категорія бідних із контингенту внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У зв'язку з втратою майна, житла, основних джерел доходу, роботи більшість із категорії «заможні» або «небідні» перемістилися на декілька щаблів як за соціальним статусом, так і за рівнем доходів до рівня бідних або навіть нужденних. За оцінками фахівців близько 83,3%

населення Донбасу потрапили до групи вразливих до бідності внаслідок бойових дій, незалежно від того, переїхали вони за межі окупованих територій чи ні.

Більш детальний аналіз такої небезпечної ситуації в суспільстві розкриває чинники та перешкоди, які обумовлюють зростання рівня бідності, – це передусім погіршення стану у сфері праці. Соціальні небезпеки у трудовій сфері Рівень оплати праці, зайнятість, безробіття, незбалансованість на ринку праці обумовлюють створення загроз соціальної безпеки, таких як низький рівень зайнятості за окремими віковими групами, особливо молоді, у тому числі відповідно до освіти та професійно-кваліфікаційного рівня. Спричиняє виникнення загроз і рівень безробіття, у тому числі тривалого, який визначає умови для несприятливого соціального середовища та стає джерелом соціального напруження в суспільстві. У структурі сукупних доходів близько половини – це оплата праці, яка формується у трудовій сфері, системі соціально-трудова відносин.

2. ОПЛАТА ПРАЦІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ БЕЗПЕКУ

Оплата праці також може сприяти створенню загроз соціальної безпеки за умови, якщо її рівень унеможливує забезпечення працюючого та його сім'ї засобами існування. Основні чинники формування соціальних загроз у системі оплати праці пов'язані в першу чергу з низьким рівнем оплати праці, що обумовлює розповсюдження бідності серед працюючого населення. Незадіяність молоді у трудовій сфері або низька оплата праці супроводжується поширенням утриманських настроїв, деформацією ціннісних орієнтацій у суспільстві та підриває мотивацію до економічної активності. Низький рівень оплати праці також спричиняє трудову еміграцію, яка супроводжується значними втратами людського капіталу і трудового потенціалу країни. Номінальна заробітна плата в Україні характеризується її постійним зростанням, за останні сім років (2013-2020 рр.) вона склала 230,4%, при цьому саме за останні два роки щорічне збільшення склало

близько 22,0%. Одночасно, зміна реальної зарплати мала зворотні тенденції. Простежується її суттєве падіння в 2014-2015 р., яке змінилося в 2016 році 9,0% приростом. Одночасно і за ПКС склалися приблизно такі самі закономірні зміни щодо середньої заробітної плати, як і індексів реальної заробітної плати.

Незважаючи на тенденції зміни заробітної плати, її рівень і темпи зміни по економіці загалом суттєво відрізняються як за рівнем, так і за темпами приросту за окремими видами економічної діяльності. Найбільш оплачувані в країні протягом останніх років залишаються працівники авіаційного транспорту, фінансової та страхової діяльності, інформації та телекомунікаційної сфер, а серед промислових видів діяльності – працюючі на підприємствах із виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів, добувної промисловості та розроблення кар'єрів.

Середній розмір оплати праці за цими видами діяльності перевищував середній по промисловості у 2-4,8 раза. Найбільш проблемна та складна ситуація склалася в бюджетній сфері. В освіті та охороні здоров'я рівень оплати праці майже на третину нижче за середній показник, при цьому близько 3,0% працівників цих сфер отримують заробітну плату на рівні законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. Так, незважаючи на те що середній рівень був у 3,2 раза вище мінімальної заробітної плати (1600 грн), оплата 2,8% штатних працівників була нижче її значення.

У цілому по економіці країни в 2016 р. одержували середню заробітну плату, яка нижче середнього розміру фактичного прожиткового мінімуму (2646,4 грн на одну особу на місяць) 25,4% штатних працівників, тобто кожний четвертий, тоді як у 2014 р. цей показник складав близько 11%. За останні два роки більш ніж удвічі збільшилася кількість працівників, які одержують заробітну плату на рівні критерію абсолютної бідності за рівнем фактичного прожиткового мінімуму. За таких умов неможливе не тільки заощадження та вкладання коштів у розвиток працюючих та

членів сім'ї, а навіть бракує коштів для матеріального забезпечення на межі базових потреб людини (їжа, одяг, житло, відпочинок).

Соціально-економічні загрози, які формуються та проявляються у трудовій сфері, пов'язані не тільки з низьким рівнем оплати праці як основного джерела доходів. Дуже важливою складовою є формування соціальних ризиків, пов'язаних із довготривалим безробіттям, яке супроводжується скороченням шансів на працевлаштування, професійною декваліфікацією та знеціненням людського капіталу, послабленням мотивації, ерозією трудової етики, погіршенням фізичного та морального здоров'я індивідів протягом періоду безробіття.

Основними наслідками довготривалого безробіття на макрорівні можуть бути процеси, пов'язані зі зростанням бідності, маргіналізації населення, вони супроводжуються посиленням соціальної напруженості, підвищенням імовірності політичних та соціальних потрясінь. Для людини, особистості та її сім'ї це в першу чергу розрив соціальних зв'язків, зростання імовірностей формування та реалізації девіантної поведінки тощо. Загальний рівень зайнятості в Україні (у % до економічно активного населення (ЕАН) віком 15-70 років) за останні сім років коливається в межах від 60,2% (2013 р.) до 56,3% (2016 р.), він суттєво вищий, ніж у країнах Євросоюзу. При цьому склалася протилежна тенденція: в Україні знижується рівень зайнятості, а у країнах Євросоюзу – зростає. Вищий рівень зайнятості в Україні серед ЕАН обумовлений зайнятістю населення за межами працездатного віку. Низький рівень пенсійного забезпечення в країні спонукає осіб пенсійного віку до пошуку додаткового заробітку.

У той же час співставлення показника зайнятості в межах віку, близького до працездатного, свідчить, що в країнах Євросоюзу він суттєво вище. Станом на 2016 р. ця різниця складала 6,5% на користь європейців. Рівень зайнятості молоді віком 15-24 роки в Україні за сім років знизився на 6,6%, у той же час по ЄС він залишається практично незмінним.

До 2013 р. дані показники були співставними (тобто майже однаковими), але за останні три роки в Україні має місце падіння рівня зайнятості молоді. Рівень зайнятості відрізняється за показниками рівня освіти. Найгірша ситуація склалася для контингенту з базовою вищою освітою, яка відповідає кваліфікаційному рівню «бакалавр», де рівень зайнятості не перевищує за 2010-2016 рр. 50%, а станом на 2016 р. він дорівнює 46,2%. Низький рівень зайнятості також характерний для осіб, які мають базову загальну середню освіту: за останні сім років він скоротився вдвічі. Це пов'язано з тим, що останнім часом падіння промислового виробництва в країні супроводжується зниженням чисельності зайнятих працівників із невисоким рівнем кваліфікації та відповідним рівнем освіти.

Несприятливою є в Україні ситуація і щодо невідповідності фактичної зайнятості здобутій спеціальності та кваліфікаційному рівню згідно з дипломом (посвідченням). Наприклад, у 2016 р. серед фахівців лише 39,6% працюють за спеціальністю, близько 17,2% з них – це працівники сфери послуг і торгівлі, а 12% зайняті на робочих місцях, які належать до категорії найпростіших професій. Серед професіоналів лише близько половини (52,7%) зайняті на місцях відповідно до свого рівня кваліфікації та спеціальності, а кожен п'ятий (21,6%) технічний службовець за спеціальністю зайнятий на робочих місцях, які суттєво нижчі його кваліфікаційного рівня, а це найпростіші професії. Аналогічне співвідношення склалося і серед кваліфікованих робітників з інструментів: 19,9% працюють там, де потрібні найпростіші професії або навіть взагалі без професії, а серед робітників з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування таких працівників 25,5%, тобто вже кожен четвертий. На підставі аналізу переходу молоді до ринку праці у 2015 р. встановлено, що 62,8% молодих робітників (віком 15- 29 років) мали відповідний рівень освіти та кваліфікації. У той же час 31,7% молодих працівників мали освіту, яка не відповідала характеру роботи. Рівень такої

невідповідності властивий молоді, яка виконує роботу з найпростіших професій, причому 40,2% молодих людей із цього контингенту мали диплом вищої освіти.

За результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України з 2010 по 2016 р. 80- 85% респондентів констатували, що важко знайти роботу за своєю кваліфікацією та з достатнім заробітком, 61,0-67,7% – лише тільки за кваліфікацією, навіть без достатнього заробітку, і 26-28% – протягом останніх трьох років були незадоволені своєю роботою в цілому. Кожен одинадцятий (10,6%) з опитаних у 2016 р. планує найближчим часом поїхати за кордон на тимчасові заробітки. Порівняно з 2013 р. цей показник зріс на 3,5 відсоткового пункту (в.п.), при цьому кожен п'ятий (21,2%) замислюється про еміграцію. З 2010 по 2016 р. збільшилася частка респондентів, які відзначають, що характер теперішньої роботи не відповідає професійно-освітньому рівню. У 2010 р. на це вказували лише 16,4%, а в 2016 – 24,8%, тобто кожен четвертий. Визначені особливості зайнятості мають в цілому для країни досить негативні наслідки. З одного боку, вони свідчать про незбалансованість ринків освітніх послуг та ринку праці – зберігається підвищений попит на працівників більш низького рівня кваліфікації, а з іншого – незатребуваність підриває мотивацію, особливо молоді, до професійного зростання та розвитку, що супроводжується значними втратами як людського, так і трудового потенціалу, капіталу, соціальною апатією та формує міграційні настрої. Показники безробіття в Україні за методикою МОП 4 у 2008-2016 рр. пов'язані з циклами розвитку економіки: простежується їх суттєве зростання у кризові періоди (2009, 2014- 2016 рр.) та незначне коливання – у стабілізаційні періоди.

Рівень безробіття в Україні суттєво не відрізняється від країн СНД та окремих країн світу і загалом, як зазначено вище, має досить помірне значення, тому не може виступати чинником виникнення соціальних потрясінь чи загроз соціальної безпеки.

Приблизно така сама ситуація склалася і за тривалістю незайнятості. Так, у 2014 р. середній термін незайнятості складав 9-10 місяців, при цьому кожен п'ятий із тих, хто раніше мав роботу, був незайнятий більше року. До виникнення загрози соціальної безпеки може призвести втрата надії безробітних на можливість отримати роботу. Наприклад, у 2014 р. 148,2 тис. чол. зневірилися у пошуках роботи, при цьому майже 14% з них (близько 21 тис. чол.) – це молодь, не працевлаштована після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації. Відповідно до національної методології до довготривалого безробіття відносять термін пошуку роботи або незайнятості понад 12 місяців.

Досить нерівномірний розподіл безробітних склався за віковими групами. Якщо рівень безробіття в наймолодшій групі (15-24 роки) у першу чергу обумовлений об'єктивними причинами (навчання, військова служба тощо), то ситуація у віковій групі 25-34 роки є досить несприятливою, бо майже кожен десятий із цього контингенту у 2014-2016 рр. був безробітним. За останні три роки щорічно серед населення віком 25-34 роки в середньому безробітними були близько 522 тис. чол., при цьому їх кількість зросла в 2016 р. на 55,4 тис. порівняно з 2013 р. Якщо загальний рівень безробіття зріс за цей період на 2,1%, то за першою віковою групою – на 5,6, другою – на 3,0, а за третьою – на 2,3%. Якщо у 2013 р. рівень безробіття молоді віком 15-24 роки у країнах ЄС був на 3-6% вище, ніж в Україні, то з початком системної кризи та подій у Криму і на сході України ситуація змінилася на протилежну.

Станом на 2016 р. безробіття молоді в країні випередило європейський рівень на 4,3%. Показник безробіття значною мірою відрізняється не лише за віковими групами, але і за професійними групами та рівнем освіти. Так, у 2016 р. найвищий рівень безробіття характерний для працівників торгівлі (18% від тих, хто раніше працював), 17,5% – для робітників з інструментом, 12,2% – з контингенту професіоналів. Ще більша диференціація склалася за критерієм «освіта». Найвищий

рівень простежується серед осіб, які мають базову вищу освіту, – 15,3% у 2016 р., що вище, ніж у попередньому на 1,3%; друге місце посідає рівень безробіття серед контингенту з повною загальною середньою освітою. Навіть серед населення з повною вищою освітою рівень безробіття становить 8,0%, що вище, ніж у 2015 р., на 1,0%.

Отже, у трудовій сфері з 2015 р. склалася вкрай несприятлива ситуація, яка характеризується значним впливом соціальних небезпек у сфері оплати праці, зайнятості, довготривалого безробіття, що посилюють загрози соціальній безпеці в Україні.

3. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

У структурі демографічної складової соціальної безпеки на макрорівні основні загрози пов'язані з депопуляцією населення, його постарінням і відповідними соціально-економічними наслідками цього процесу, втратою відтворювального потенціалу через негативні тенденції основних демографічних процесів в Україні, трудовою еміграцією тощо. Загальна чисельність наявного населення за 2004- 2016 рр. зменшилася на 11,0%, або майже на 5,22 млн чол., при цьому лише внаслідок анексії Криму та часткової окупації Донбасу втрати в 2015-2016 рр. склали близько 2,9 млн чол., а 2,32 млн – в основному внаслідок природного убування населення. В Україні простежується суттєве перевищення смертності над народжуваністю, через що коефіцієнт загального убування населення за 2004-2016 рр. варіюється в межах від 7,6 (2006 р.) до 3,1‰ (2009 р.). Негативні тенденції основних показників природного руху населення супроводжуються його суттєвим постарінням. За шкалою демографічного старіння Е. Россета за умови, що питома вага осіб віком 60 років і старше складає 18,0% і більше, населення країни має дуже й рівень демографічного старіння.

В Україні протягом останніх 13 років цей показник не був нижчим, ніж 20,3%, а на початок 2015-2016 рр. він зріс до 22,1 (2015 р.) та 22,5% (2016 р.) відповідно. Несприятлива ситуація склалася із середньою тривалістю життя як для новонароджених, так і за окремими віковими групами. Незважаючи на те що в Україні має місце незначне зростання середньої тривалості життя для всього населення на 145 3,46 року, у тому числі на 4,13 року для чоловіків та на 2,41 року для жінок (за 2004-2016 рр.), порівняно з іншими країнами світу її рівень є досить низьким.

У 2015 р. в Україні мала місце найменша тривалість життя як для чоловіків, так і для жінок. Для чоловіків різниця складала близько 14 років порівняно зі Швецією, 7 років – з Польщею, близько п'яти років – з Болгарією. Для жінок ця різниця була дещо меншою, але все ж не на користь України. Так, у Швеції жінки живуть довше, ніж в Україні, на 7,8 року, у Польщі – на 5,3, Болгарії – на 1,9 року.

Тривалість життя визначається в першу чергу зміною повікових коефіцієнтів смертності. Наприклад, у працездатному віці (15-64 роки) за останні два роки повікові коефіцієнти практично не змінилися і відповідають «природній» закономірності, а з віком рівень смертності збільшується. У той же час простежуються негативні тенденції щодо розподілу повікових коефіцієнтів смертності від соціально обумовлених захворювань і причин, пов'язаних із зовнішніми чинниками. Так, найвищий рівень смертності від туберкульозу припадає на вік від 35 до 54 років, від захворювань, зумовлених ВІЛ, – 30-44 роки, від зовнішніх причин захворюваності – 35-64 роки. Тривожна ситуація склалася з розподілом повікових коефіцієнтів смертності й унаслідок навмисного самоушкодження.

Серед населення віком 25-64 роки цей показник є практично однаковим, суттєве його зростання (майже вдвічі) припадає на старші вікові групи. За рахунок «понадсмертності» у працездатному віці в Україні мають місце значні втрати

трудового потенціалу. Основні тенденції зміни показників народжуваності та смертності свідчать про те, що Україна втратила демографічні ресурси для відтворювальних процесів. Рівень та тенденції зміни основних показників природнього руху населення, зокрема сумарного коефіцієнту народжуваності, бруто- та неттокоефіцієнтів відтворення, які склалися в Україні протягом останніх 20 років не відповідають вимогам простого відтворення. Незначне збільшення бруто-коефіцієнта, починаючи з 2008-2009 рр., викликане в першу чергу демографічними циклами зміни народжуваності, а не є наслідком зміни репродуктивної поведінки населення. Для забезпечення навіть простого відтворення населення бруто-коефіцієнт повинен мати значення, близьке до 1,1, а отже, сумарний коефіцієнт народжуваності має наблизитися протягом тривалого часу до значення 2,1-2,2 дитини в розрахунку на одну жінку. Згідно з прогнозними розрахунками за умови збереження показників відтворення, які склалися в Україні, протягом довжини жіночого покоління (станом на 2016 р. – 27,4 року) показник природнього убунання населення зросте до 13,1%, що може супроводжуватися катастрофічними наслідками для України, пов'язаними із значним скороченням чисельності населення.

4. ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ БЕЗПЕКУ РІВНЯ ЗАХВОРЮВАНOSTІ ТА ЇЇ ПОШИРЕНІСТЬ

Критична ситуація склалася в Україні і з рівнем захворюваності та її поширеністю, особливо через соціально обумовлені причини, що можна визначити як соціальні ризики, які формують соціальні загрози та небезпеки. Так, середньорічна кількість випадків захворювань за 2000-2016 рр. складає близько 30,56 млн, а загальний рівень захворюваності – 67,6% від загальної чисельності населення, тобто зі 100 осіб майже 68 щорічно захворювали на різні види захворювань. Небезпеки здоров'ю підтверджуються високим рівнем

захворюваності на соціально обумовлені хвороби. Порівняно з 2000 р. чисельність ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, які перебували на обліку, зросла майже в 4,4 раза, станом на 2016 р. загальна їх кількість складає вже 133,1 тис. чол., або 31,4 чол. на 10 тис. населення. Практично не змінювався рівень захворюваності, обумовлений травмами та отруєннями; великою є кількість захворювань, спричинених алкоголізмом, наркоманією і токсикоманією. Незважаючи на те що рівень захворюваності на всі ці соціально обумовлені захворювання (за виключенням виробничого травматизму) знизився протягом останніх 10 років майже на 20%, все одно він залишається достатньо високим. Захворюваність за цим класом захворювань та їх поширеність складає близько 1,7-2 чол. на 100 чол. населення. Наведені висновки підтверджуються даними регіонального бюро ВООЗ, де визначається, що сучасний стан здоров'я населення характеризується вкрай високими показниками захворюваності та смертності. Коефіцієнт смертності складає близько 14-15% проти 6-7% у країнах ЄС, характеризується перевищенням кількості померлих над кількістю живонароджених. У рейтингу стану здоров'я громадян різних країн, складеним Агентством Bloomberg, у 2013 р. Україна посіла 99 місце серед 145 країн світу, а в 2016 р. взагалі не потрапила до рейтингу. Низька тривалість життя, високі показники смертності, особливо у працездатному віці, супроводжуються зниженням людського і трудового потенціалу, який розраховується як загальна кількість людино-років, яку матиме все населення або лише працездатного віку за умови збереження відповідних показників до життя.

Так, за 15 років життєвий потенціал усього населення знизився на 8,6%, або на 286,1 млн. людино-років, а лише за останні 6 років – на 5,5%. Основним чинником такого падіння є суттєве зменшення чисельності населення. Якщо за рахунок зростання середньої тривалості життя мало місце збільшення потенціалу на 1,85%, то різке падіння чисельності населення супроводжується його зниженням на 7,8%. Ще більш несприятлива ситуація склалася з інтенсивністю зміни трудового

потенціалу за 2010-2016 рр. Загальне зниження даного показника становить 10,4%. При цьому за рахунок падіння чисельності населення віком 15-59 років зниження склало 14,5%, але воно було «компенсоване» на 4,1% позитивним впливом збільшення тривалості життя у працездатному віці.

Економіка України сьогодні перебуває під тиском двох демографічних хвиль, пов'язаних із наслідками падіння народжуваності протягом Другої світової війни та періоду розвалу Радянського Союзу. Як наслідок, у 2015-2017 рр. виникла демографічна «яма», яка характеризується зниженням питомої ваги осіб віком 20-25 років, тобто найбільш активної та працездатної категорії. Цей ефект посилюється також трудовою міграцією. За оцінками експертів її масштаби коливаються в межах від 2 до 7 млн чол. щорічно. Об'єктивна статистика відносно кількості трудових мігрантів в Україні відсутня. За оцінками МЗС за 2016 р. за кордоном працювало близько 5 млн українців, а Світовий банк та Міжнародна організація з міграції констатують, що їх кількість становить від 6,5 до 8 млн чол. Близько 70,0% трудових мігрантів виїжджають на тимчасову роботу терміном до одного року, 15% планують залишитися за умови наявності постійної роботи, а це близько 750 тис. чол. із контингенту працездатного населення країни. За складом близько 65,0% трудових мігрантів – це чоловіки, третина з яких має вищу освіту. Основна причина роботи за кордоном у 80% – це низький рівень оплати праці та доходів в Україні, близько 36% вважають, що в країні практично відсутні перспективи, кожен третій як основну причину визначив політичну нестабільність, а кожен четвертий (25%) – низький рівень соціальних стандартів. Міграція трудових кадрів супроводжується, як правило, падінням чисельності працівників у країні. До традиційного в українській економіці дефіциту електро- і газо-зварювальників, будівельників додалась нестача всіх інших спеціальностей. Трудова міграція досягла таких масштабів, коли кількість «заробітчан» складає близько третини всього працездатного населення. Соціальні небезпеки обумовлюють посилення

економічних. Негативні тенденції економічного розвитку в Україні, за винятком окремих періодів поживлення, продовжують формувати в населення негативні настрої та очікування, які супроводжуються падінням чисельності населення як за рахунок природного убутку, так і міграції. Соціально-економічні наслідки такого падіння супроводжуються скороченням не лише кількості робочої сили, але і внутрішнього ринку: за останні 25 років споживачів у країні стало на 25% менше.

Україна втрачає значні обсяги людського капіталу та ресурсного потенціалу за рахунок відпливу конкурентоспроможної робочої сили, а прискорене постаріння та тлі низької народжуваності й депопуляції, відсутності демографічних ресурсів для відтворювальних процесів, суттєвого скорочення як життєвого, так і трудового потенціалу має довготривалий вплив на всі сторони життєдіяльності та створює підґрунтя для формування загроз соціальної безпеки в країні. Депопуляція та постаріння населення як процес трансформації демографічних структур супроводжуються такими загрозами, які можуть суттєво впливати на рівень соціальної безпеки. Найбільш впливовими серед них є такі: зростання невідповідності «старіючої вікової структури» наявній соціально-економічній системі, її розбалансування в потребах зайнятості; висока ймовірність уповільнення економічного зростання; збільшення втрат демовідтворювальних процесів; збільшення соціальних і пенсійних видатків; збільшення економічного навантаження на населення працездатного віку; зменшення життєвого, особливо трудового, потенціалу, що поглиблюється низьким рівнем життя населення.

Питання для контролю:

- 1. Охарактеризуйте бідність як соціально-економічне явище та вкажіть можливі шляхи її подолання***
- 2. Обґрунтуйте, чому доходи населення вважають параметром безпеки людини***
- 3. Проаналізуйте статистичні дані в інтернет-джерелах та назвіть 10 основних причин випадків смертей серед населення України.***

РОЗДІЛ 5

ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

1. ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВА» В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ. ПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Держава як інститут соціальної безпеки відносно актуальності дослідження розглядається нами в аспекті своїх соціально-політичних функцій. Логіка розкриття даних функцій держави невід’ємно пов’язана з поняттям «держави» тож, необхідно окреслити його сутність. Держава: політична цілісність, яка утворюється національною чи багатонаціональною спільнотою, закріпленою за певною територією, де підтримується юридичний порядок, встановлений політичною елітою, яка монополізує владу, маючи законне право застосовувати примус; форма суспільного об’єднання людей на конкретному життєвому просторі, що спирається на владу, право, цінності.

Держава як інститут соціальної безпеки направляє свою діяльність на розвиток і реформування суспільства з метою найбільш повної реалізації прав і свобод людини. Така функція класифікується як політична. В компетенцію держави входить пошук, формування та здійснення пріоритетних завдань суспільства на конкретному історичному етапі. Політична функція держави полягає в забезпеченні цілісності й збереженні суспільства, формою якого є ця держава, у створенні умов для спокійного та гармонійного його розвитку. Якщо держава не підтримує такого стану, дозволяючи окремим політичним силам провокувати різного роду соціальні конфлікти, тоді вона не виконує своєї політичної функції, зумовлюючи появу загроз для системи соціальної безпеки. Діяльність держави по здійсненню політичних

функцій складна, багатогранна, по суті, створює умови для ефективного виконання інших функцій.

При виконанні політичної функції держава з усього спектру політичних інтересів обирає найсуттєвіші. Політична функція забезпечує реалізацію волевиявлення народу шляхом прийняття відповідних законів та інших державних рішень, реалізацію прав громадян при формуванні державної влади й прийнятих нею рішень. Вона спрямована на створення умов для самоорганізації й самоврядування народу, залучення народу до вирішення державних справ при формуванні демократичного, громадянського суспільства.

Політична функція реалізується також шляхом реформування державного механізму; вироблення правових статутів для діючих у суспільстві політичних інституцій; здійснення нагляду за їх діяльністю; прийняття відповідно до законів необхідних заходів з метою упередження, припинення незаконних дій; виконання дій, спрямованих на налагодження всебічних зв'язків з населенням країни. Провідну роль у здійсненні політичної функції відіграє робота по реалізації національної політики. Йдеться не тільки про регламентацію взаємовідносин між різними етносами. Першорядне значення має створення сприятливих умов для розвитку державоутворюючого етносу, його культури, мови, історичних традицій, налагодження відносин із діаспорою. Саме держава бере на себе роль формування провідної (титульної) нації.

Водночас держава для забезпечення соціальної рівноваги та безпеки повинна виявляти й узгоджувати національні інтереси інших етносів, враховувати їх у своїй політиці, у тому числі при прийнятті державних рішень, своєчасно виявляти джерела загострення напруги в національних відносинах і використовувати державно-правові механізми для вирішення демократичним шляхом національних протиріч.

Безпосереднім продовженням політичної функції в демократичній державі є функція по охороні прав і свобод людини та громадянина. В її основі лежить політика визнання людини найвищою соціальною цінністю, невідчуженості та непорушності її основних конституційних прав і свобод. Виходячи із верховенства права над державою, права й свободи людини визначають зміст, сенс і напрямки всієї діяльності законодавчих, виконавчих, судових органів.

Сьогодні відбувається інтернаціоналізація проблеми прав людини внаслідок переростання її із внутрішньої справи держави у фактор міжнародної політики. Держава виступає соціально-політичним арбітром, забезпечуючи узгодження суперечливих групових і індивідуальних інтересів, пошук соціального компромісу, урегулювання соціальних, релігійних і міжнаціональних конфліктів.

2. СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Незважаючи на важливість такої функції держави як визначальної категорії права соціального забезпечення, в науковій літературі й досі точаться гострі дискусії про її природу, зміст та ознаки. До внутрішніх функцій держави належить соціально-політична функція. Об'єктом такої функції є людина, її життя та здоров'я.

Соціальна функція держави України закріплена у ст.6 Конституції, відповідно до якої Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Сутність соціально-політичної функції держави стисло виражена у ст.3 Основного Закону. Згідно з цією статтею людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це свідчить про те, що зміст соціальної

функції має широкий спектр напрямів. В державі охороняється праця і здоров'я людей, встановлюється гарантований мінімальний розмір оплати праці, забезпечується державна підтримка сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, інвалідів і людей похилого віку, розвивається система соціальних служб, встановлюються державні пенсії, допомоги та інші гарантії соціального захисту. Зміст соціальної функції визначається завданнями держави в соціальній сфері. З приводу співвідношення соціальних завдань та соціальної функції держави варто зазначити, що вони є взаємопов'язаними, але не тотожними. Незважаючи на деякі відмінності у розумінні науковцями співвідношення завдань і функцій держави, беззаперечним є те, що завдання відносно функцій держави мають визначальне значення, саме завдання обумовлюють вибір державою форм і методів реалізації її внутрішніх та зовнішніх функцій.

Передумовою виникнення соціальної функції держави є поставлене перед нею суспільством завдання щодо постійного поліпшення добробуту усіх і кожного. Соціальна функція багатогранна за змістом і масштабна за обсягом державної діяльності. Головне її призначення полягає в усуненні або пом'якшенні соціальної напруги в суспільстві. Для виконання соціальної функції держава створює систему відповідних органів, фонди, які витрачає на пенсії, допомоги, охорону здоров'я населення, освіту тощо. Вона розробляє і реалізує програми, які стабілізують зайнятість населення та скорочують безробіття, регулює розміри заробітної плати тощо.

Соціальна функція є однією з найважливіших функцій демократичної та правової держави. Досягнення такого стану, коли сутність держави стане дійсно соціальною - основна мета всіх демократичних сил державно упорядкованого суспільства. Водночас, незважаючи на важливість для науки і практики поняття «соціальна держава», ні Конституція України, ні будь-який інший нормативно-правовий акт не дає його визначення. Більш того, термін «соціальна держава»

радянською юридичною наукою не розглядався взагалі, а визначення соціальної держави, що пропонуються західними вченими, часто занадто абстрактні, і, мабуть, у певній мірі поверхневі й однобокі.

Наприклад, Брокхауз визначає соціальну державу як державу, яка своєю відповідальністю і силою впливу спрямовує на подолання «суспільного зла і на нівелювання соціальних протиріч». Навіть не проводячи глибокий аналіз даного висловлювання, можна помітити, що воно не відображає суть соціальної держави в повній мірі, а лише вказує на один з напрямів її діяльності. Крім того, з такого визначення неясно, якими засобами, інакше кажучи, за допомогою чого соціальна держава «долає суспільне зло» і «нівелює соціальні протиріччя», «зменшує ризики соціальної безпеки».

Історія виникнення соціальної держави та соціальної функції бере свій початок з найстаріших людських цивілізацій, коли мислителі античності почали висувати ідеї захисту прав людини, в основу яких було покладено знаменитий вислів давньогрецького філософа Протагора: «Людина – мірило всіх речей». Вважаємо, що виникнення соціальної функції держави – це об'єктивна закономірність державного розвитку, своєрідна реакція на новітні процеси суспільної еволюції пов'язана з проблемами людського існування в умовах вільної, ринкової економіки. Стержнем цих проблем стали взаємовідносини держави і особистості.

Ознакою розбудови української державності є те, що наша держава одночасно прагне стати і правовою, і соціальною. Саме в цьому полягає складність побудови соціальної держави в Україні. Зважаючи на відсутність у нас основ правової державності в недалекому минулому, правову і соціальну державу доводиться будувати одночасно, що породжує значні проблеми. Але нині дуже важливою засадою для процесу соціального державотворення в Україні є законодавче закріплення державою за собою обов'язку утвердження і забезпечення

прав і свобод людини (ст.3 Конституції 21 України). Цей обов'язок знайшов подальший розвиток в інших законодавчих актах. Так, наприклад, Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» визначає основи соціальної захищеності інвалідів в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними здібностями і інтересами.

Слід зазначити, що питанню соціального захисту людини та громадянина в Україні присвячено більше ста законодавчих актів. Так, забезпечення та захист соціальних прав громадян, а відтак і рівня соціальної безпеки є одним з основних завдань держави. У наш час розвиток системи соціальних прав людини є одним із головних напрямів подальшого розвитку демократії у сфері, яка багато років випадала з системи ефективного правового регулювання. Тому проявом соціальної політики української держави слід вважати закріплення в її законодавчих документах системи соціально-культурних прав і свобод громадян. Зміст цих прав і свобод, висвітлення їх значущості та послідовний захист з боку держави, боротьба з негараздами в екологічній сфері, послідовна діяльність щодо ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи – все це є яскравим прикладом соціального спрямування діяльності нашої держави, соціальної орієнтації її політики. На жаль, і зараз вітчизняне правове регулювання ще набагато відстає від регулювання аналогічних питань в країнах Західної Європи. Хоча основні соціальні права і закріплені в Конституції України, а окремі з них конкретизуються чинним законодавством, практичний захист цих прав залишає бажати кращого, а головне - відповідного ставлення до цих прав і свобод як до одних з найважливіших.

Таким чином, основним завданням та напрямком діяльності демократичної, соціальної, правової держави є забезпечення прав людини і громадянина на життя, здоров'я, гідність, працю, освіту та інші суспільно-соціальні блага. Тож, важливою

умовою розбудови соціальної державності в Україні є створення реально діючої системи гарантій та досконалого механізму юридичних засобів здійснення та захисту прав і свобод людини з метою забезпечення фактичної реалізації принципу свободи, соціальної справедливості, рівності та моральності.

Адже сьогодні саме стан здійснення охорони та захисту (в першу чергу, юридичними засобами) прав і свобод людини є визначальним показником рівня гуманізму, цивілізованості, культури будь-якого суспільства і держави. Дехто об'єднує соціальні і економічні права, виділяючи при цьому групу соціально-економічних прав.

Основні напрями забезпечення регуляторної політики щодо соціальної безпеки

Напрямами, що сприяють досягненню соціальної безпеки в Україні, є:

- Реалізація прав, гарантій і свобод людини, удосконалення правової системи, підвищення ефективності діяльності органів влади для додержання прав і гарантій громадян.

- Формування умов та можливостей для гідного життя громадян, підвищення рівня доходів населення підтримка та нагромадження середнього класу, зниження рівня бідності.

- Реалізація права на безпеку людини, безпечне існування та розвиток, усунення причин формування загроз життю та здоров'ю.

- Підвищення ефективності публічного управління, забезпечення його спрямованості, своєчасне реагування та подолання загроз соціальній безпеці, удосконалення діяльності державної служби і формування умов соціальної конкуренто-спроможності держави.

- Розвиток гідної праці, зростання цінності праці та людини праці на засадах соціальної безпеки та соціальної відповідальності.

- Забезпечення соціальної орієнтації економіки, запровадження у практику господарювання дотримання вимог економічної та соціальної безпеки України; досягнення соціальної справедливості та економічної ефективності в системі соціально-економічних відносин.

- Створення умов та можливостей для захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (ВПО), використання їх як ресурсу розвитку, сприяння інтеграції ВПО у територіальні громади.

- Формування сприятливих умов для якісних та кількісних змін людського потенціалу, запобігання та мінімізація соціальних ризиків; нагромадження людського капіталу.

- Укріплення здоров'я населення, підвищення ефективності системи охорони здоров'я, надання якісних медичних послуг для всіх верств населення, культивування здорового способу життя; посилення виробничої безпеки.

- Створення умов розвитку освітнього і наукового потенціалу країни; підвищення якості та доступності професійної та вищої освіти; орієнтація освіти на потреби і вимоги індустрії майбутнього; створення конкурентних переваг у системі вітчизняної вищої освіти порівняно з розвинутими країнами; запровадження безперервної освіти впродовж життя; розвиток громадянського суспільства на основі зростання знань; всебічна підтримка наукового потенціалу країни.

- Подолання наслідків та зниження ризиків і небезпек, пов'язаних із збройним конфліктом на сході України; створення передумов для тривалого миру, стабільності та соціально-економічного розвитку.

- Розвиток духовного, культурного та історичного потенціалу країни; збереження етнічної самобутності, матеріальної та нематеріальної культурної спадщини і традицій.

- Попередження та запобігання кримінальній злочинності, тероризму.

- Консолідація українського суспільства, зміцнення національної ідентичності, зростання єдності, довіри, толерантності та соціальної відповідальності.
- Сприяння розвитку громадянського суспільства, перетворення його на суб'єкт управління, налагодження якісної державно-громадської взаємодії, співпраці між органами влади та організаціями громадянського суспільства.
- Посилення інформаційної безпеки щодо забезпечення захищеності національних і соціальних інтересів.
- Створення сприятливих правових, соціально-економічних та організаційно-управлінських умов для ефективної протидії та подолання корупції.
- Мінімізація чинників регіонального характеру, які обумовлюють виникнення внутрішніх загроз національній безпеці.
- Збереження, відновлення та збалансоване використання екосистем.
- Забезпечення культури безпеки та безпеки життєдіяльності.
- Європейський вектор зовнішньої політики України: інтеграція України до Європейського Союзу в контексті національної та соціальної безпеки.

3. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНИНА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Ми дотримуємося такого підходу до класифікації соціальних прав, при якому вони чітко розмежовуються залежно від сфери їх здійснення. Відповідно до такого підходу до соціальних прав відносимо: право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на соціальний захист; право на житло; право на охорону здоров'я; право на отримання соціальних пільг, дотацій та компенсацій. Беручи до уваги вищенаведене, до характеристик соціальної функції держави відносимо такі: соціальна функція є похідною від соціальних завдань, які взяла на себе держава, з одного боку, та засобом реалізації соціальних прав людини та громадянина – з

іншого; соціальна функція є внутрішньою функцією, оскільки її об'єктом є людина, її життя та здоров'я; для реалізації цієї функції (контролю за реалізацією, виконанням тощо) створюється система державних органів спеціальної компетенції; соціальна функція реалізується переважно в правових формах, серед яких правотворча, правозастосовна та правоохоронна; під соціальною функцією розуміємо законодавче визначення мінімуму соціальних благ, які повинен отримувати кожен (з одного боку, створення правового механізму захисту соціальних прав – з іншого); соціальна функція включає в себе законодавче закріплення обов'язковості соціальної допомоги певним категоріям громадян (інвалідам, безробітним, чорнобильцям та ін.).

Таким чином, під соціальною функцією держави пропонуємо розуміти один із напрямків діяльності держави, який полягає у створенні державою необхідних умов, що забезпечують гідне життя людини незалежно від її соціального стану, участі у виробництві сукупного національного доходу, а також належного правового механізму її соціальної захищеності відповідно до міжнародних стандартів. Якість виконання державою соціальної функції визначає рівень задоволення населення політикою влади, що є запорукою соціальної стабільності, а отже і соціальної безпеки в цілому.

Питання для контролю:

- 1. Надайте характеристику основним проблемам соціальної сфери і врахуванням трансформаційних процесів в Україні.***
- 2. Назвіть основні чинники гальмування ефективності впровадження в життя схеми «суспільство-держава-особа».***
- 3. Надайте характеристику політико-правовим основам діяльності інститутів соціальної безпеки.***

РОЗДІЛ 6

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ ПРОТИДІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ НЕБЕЗПЕКАМ

1. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Особливе місце в забезпеченні соціальної безпеки посідає система соціального захисту. Вона має певні особливості в цих процесах, сприяє реалізації програм і напрямів захисту від бідності найбільш вразливих верств населення, які включають малозабезпечений контингент, самотніх людей, пенсіонерів, інвалідів та ін.

У 1996 р. була додатково прийнята програма житлових субсидій, а в 2000 р. – програма допомоги малозабезпеченим сім'ям, яка передбачає забезпечення рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму. Рівень соціального захисту визначається як одна з базових умов забезпечення соціальної безпеки в країні. За методологією європейської системи інтегрованої статистики соціального захисту загальні видатки на нього в Україні у 2010-2016 рр. склали від 20,5 до 25,3% від ВВП.

При цьому державні видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення до 2015 р. становили 8,0-9,5% від ВВП, а вже в 2016 р. зросли до 13,1%. У структурі видатків місцевих бюджетів на соціальний захист та соціальне забезпечення найбільшу частину складають видатки на соціальний захист сім'ї, дітей та молоді. Основним напрямом використання коштів соціального захисту є захист пенсіонерів.

Обсяги видатків пов'язані з розмірами державних соціальних стандартів, які щорічно змінюються. Порівняльний аналіз витрат на соціальний захист в Україні та країнах ЄС за 2014 р. свідчить, що видатки за окремими з них відрізнялися майже вдвічі. Наприклад, у Франції, Данії, Фінляндії та Нідерландах вони склали більше

30,0% від ВВП, а найнижчі показники мали Латвія (14,5%), Литва (14,7%), Румунія (14,8%). Ще більша різниця склалася за абсолютними розмірами виплат за ПКС.

Наприклад, в Україні у 2014 р. вони становили 130 євро за місяць, у Румунії та Болгарії – 194 та 213 євро відповідно. Загальний обсяг видатків на сферу соціального захисту та соціального забезпечення в Україні є доволі значним, навіть порівняно з європейськими країнами, при цьому основний обсяг соціальних виплат спрямовується на осіб пенсійного віку та медичне обслуговування.

За даними обстеження життя домогосподарств близько 60% усіх домогосподарств були охоплені програмами соціального захисту (тобто отримували хоча б один вид допомоги або пільги), частка допомоги для всіх домогосподарств у структурі сукупних ресурсів у 2016 р. склала 8,3%, а для домогосподарств із дітьми віком до 3 років – близько 10,0%.

Пенсії не були включені до розрахунків. За останні 7 років значною мірою зросла питома вага допомоги, пільг, субсидій та компенсаційних витрат у домогосподарствах із доходами перших трьох найнижчих децильних груп: приріст складає 14,6 %, серед домогосподарств із дітьми – майже вдвічі, а для домогосподарств, у яких немає працюючих осіб, зростання дорівнює 7,5%.

Незважаючи на досить значні обсяги видатків на соціальний захист, основні загрози, з точки зору соціальної безпеки, пов'язані з прошарком населення, яке залишається за межею бідності. У першу чергу йдеться про літніх людей, інвалідів та рівень їх матеріального забезпечення.

В Україні станом на 01.01.2017 р. пенсіонерів усіх категорій налічувалося близько 12 млн. чол., із них 75,0% – це пенсіонери за віком, 11,7% – за інвалідністю та 5,8% – у випадку втрати годувальника. У розрахунку на 1000 чол. населення кількість пенсіонерів з 2000 по 2017 р. змінювалася в межах від 282 (2017 р.) до 301 чол. (2011 р.). Загальна кількість пенсіонерів перевищує кількість найманих працівників майже в 1,3 раза, або на 2,63 млн. чол.

Рівень матеріального забезпечення пенсіонерів постійно зростає, але починаючи з 2014 р. співвідношення пенсій та заробітної плати на 10,0 % знизилося. За цим показником країна повернулася до рівня 2000 р.

Рівень абсолютної бідності за розмірами призначеної пенсії за критерієм законодавчо встановленого прожиткового мінімуму серед усіх пенсіонерів у 2012 р. дорівнював близько 30,1%, у 2015 р. – 18,03, у 2016 р.– 8,23, а на початок 2017 р.– 9,94%. За умови такого зниження серед пенсіонерів даний показник залишається майже у три рази вищим, ніж серед усього населення за середньорічними еквівалентними доходами. За критерієм фактичного прожиткового мінімуму до контингенту абсолютно бідних за розмірами пенсій у 2014 р. належало 65,2%, у 2015 і 2016 рр. їх частка зросла до 87,7%, тобто приблизно кожен дев'ятий із десяти пенсіонерів у 2015- 2016 рр. одержував пенсії, менші за розмір фактично встановленого прожиткового мінімуму.

Отже, рівень пенсійного забезпечення, який склався в країні до 2016 р., супроводжувався розширенням контингенту бідного населення, а з урахуванням загальної чисельності пенсіонерів на початок 2017 р. це близько 10,6 млн чол.

Подолання бідності та реальної нужденності в соціальному захисті пов'язане із забезпеченням соціальної безпеки та потребує попередження й запобігання прояву соціальних загроз і соціальних ризиків. Потреби у зміні соціального середовища для формування сприятливих умов забезпечення соціальної безпеки у системі соціальної безпеки соціальні загрози визначаються також рівнем криміногенної ситуації в суспільстві, розповсюдженості девіантної поведінки серед населення та рівнем захищеності людини від противоправних дій, насильства тощо.

2. ВПЛИВ РІВНЯ КРИМІНОГЕННОСТІ НА РІВЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Результати наукових досліджень не надають об'єктивно визначених меж, за якими злочинність трансформується в соціальні небезпеки та соціальні загрози, але ж її розповсюдження створює дестабілізаційні чинники в суспільстві, зростання незахищеності людей від загроз здоров'ю, життю, від втрати власності та житла. Соціальна нестабільність, низький рівень життя населення, несприятливі соціально-економічні умови життєзабезпечення тощо супроводжуються також підвищенням рівня девіантної поведінки, що проявляється в розповсюдженні протиправної та антисоціальної поведінки, поширенні наркоманії та алкоголізму, суїцидальних проявів, сирітства, жебрацтва та бродяжництва, особливо серед дітей і підлітків. За всі роки незалежності рівень злочинності (у розрахунку на 100 тис. населення) змінювався в межах від 843 (2008 р.) до 1388 випадків (2016 р.), за 2014-2016 рр. цей показник зріс майже на 19,2%.

Одночасно за останні три роки збільшилася кількість зареєстрованих тяжких та особливо тяжких злочинів – з 180,1 тис. випадків у 2014 р. до 323,5 тис. у 2016 р., тобто на 29,1%. У той же час коефіцієнт засудженості саме за останні роки суттєво знизився: станом на 2014 р. він складав 357 засуджених (у розрахунку на 100 тис. населення), а станом на 2016 р. він знизився вдвічі до 178.

За умови зростання рівня злочинності, особливо тяжкої, така невідповідність може свідчити про кризу судової системи в Україні, коли навіть при реєстрації злочинів частина осіб, які їх скоїли, залишаються незасудженими.

Збільшується кількість злочинів, скоєних на підґрунті вживання наркотичних та психотропних речовин: за 2010- 2016 рр. дане зростання складає близько 204,0% – від 11288 випадків у 2010 р. до 23029 у 2016 р. При цьому близько 44,0% від засуджених за ці види злочинів складає молодь віком до 30 років. Досить

несприятлива ситуація склалася з поширенням злочинності серед дітей віком до 17 років.

Так, у 2014 р. кількість неповнолітніх, які вчинили кримінальний злочин, засуджені за скоєння злочину та перебувають на обліку у підрозділах превентивної діяльності з ювенальної превенції, склала 15,9 тис., а в 2016 р. – 11,6 тис. Незважаючи на зниження, рівень злочинності є досить високим і становить близько 152,3 випадку на 100 тис. населення відповідного віку станом на 2016 р. Рівень девіантності в Україні можна опосередковано оцінити кількістю дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування. Так, у 2014 р. їх було 98,12 тис., або 214,7 дітей у розрахунку на 100 тис. населення, а в 2016 р. – 71,2 тис., або 166,78 на 100 тис. населення.

Захворюваність та смертність через соціально обумовлені причини, зокрема через алкоголізм, наркоманію, навмисні ушкодження тощо як прояви девіантної поведінки населення розглянуто за відповідними складовими соціальної безпеки (загрози здоров'ю, життю тощо). Значною мірою погіршилася криміногенна ситуація у зв'язку з воєнною агресією на сході України та анексією Криму, проведенням ООС.

За оцінками Генерального штабу Збройних Сил України за 2014-2017 рр., станом на 01.02.2017 р. бойові втрати склали 10710 чол., із них 2333 – це незворотні (загиблі та померлі), 8377 чол. – це санітарні.

Звичайно, є і інші причини, пов'язані з пом'якшенням вироків за окремі нетяжкі злочини, умовним осудженням тощо. У розрахунках за 2015-2016 рр. наведено показники без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим та частини Донбасу. 156 поранені та травмовані внаслідок бойових дій. У зоні ООС не внаслідок бойових дій загинуло 3 тис. 700 військових та близько 2000 тис. мирних жителів.

Починаючи з 2014 р. в Україні статистично реєструються злочини, скоєні проти основ національної безпеки. Серед засуджених за цей вид злочину близько 34-40% – це молодь віком до 30 років. За результатами соціологічного моніторингу близько 51,3% респондентів визначили, що зараз найбільше бояться зростання злочинності, при цьому цей показник лише за рік зріс на 10,0 %. У той же час 61,3% опитаних не довіряють поліції, 71,6% – прокуратурі. Отже, для країни характерний високий рівень криміногенності, що супроводжується системною кризою правоохоронної системи, поглиблюється за рахунок подій, пов'язаних із воєнними діями на сході України, розповсюдженням зброї по всій території країни, збільшенням кількості тяжких злочинів із використанням зброї тощо. Саме така ситуація сприяє формуванню соціальних ризиків, загроз та небезпек життю людини, дестабілізації суспільства.

3. КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗАСАДАХ СТАБІЛЬНОСТІ, СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ТА ДОВІРИ.

Особливе значення в системі складових соціальної безпеки держави та суспільства мають питання, пов'язані з рівнем консолідації суспільства, стабільністю і соціальним порядком, а також сформованим рівнем довіри до органів державної влади. Досягнення гармонійних відносин у суспільстві потребує формування та реалізації соціальної безпеки людини, що проявляється у впевненості у своєму майбутньому і майбутньому своєї сім'ї, можливості прояву активності, орієнтації на власні сили, зростанні соціальної відповідальності тощо.

Визначити досягнутий рівень соціальної безпеки за оцінкою якості суспільних відносин можливо лише на основі соціологічного опитування. Результати соціологічного моніторингу зміни соціального самопочуття населення свідчать, що за всі роки незалежності воно перебувало на негативній осі шкали, а за останні два роки ці показники помітно погіршилися. Згідно з даними

моніторингового дослідження громадської думки криза охопила всі сфери суспільного життя, знизилася та набула критичного рівня довіра громадян до суспільних інститутів, державних органів влади, керівників держави. Станом на 2016 р. зовсім не довіряють Верховній Раді України 38,6%, переважно не довіряють – 38,1%. Близько 67,6% за цими двома критеріями не довіряють Президентові України, а 72,6% – уряду. Близько половини респондентів не довіряють місцевим органам влади. Загострення суспільної кризи відбувається щодо довіри та довірливих відносин. У 2016 р. близько 35,1% опитаних визначили, що «нікому не довіряти – найнебезпечніше». Населення втратило надію на поліпшення ситуації: 52,6% респондентів визначають ситуацію як напружену, а 38,6% – навіть як критичну.

Небезпечна ситуація склалася за критерієм солідаризації в суспільстві, близько третини опитаних зазначили, що основними чинниками солідаризації виступають чинники негативного спрямування. Зокрема, на «Невдоволеність владою» вказали 28,3%, «Спільні труднощі життя» – 26,9, «Відчуття втрати нормального життя» – 24,4, «Страх перед майбутнім» – 19,4%, тобто людей сьогодні більшою мірою об'єднують негативні процеси, ніж процеси позитивного характеру. Саме така спрямованість може стати відправною точкою для дестабілізації в суспільстві, прояву соціальних загроз. Переважна більшість респондентів визнає, що в Україні недостатньо забезпечуються права і свободи людини (75,6%), соціальна справедливість (88,4%), свобода слова і свобода совісті (65,5%), рівність усіх громадян перед законом (89,1%).

Узагальнена динаміка соціально-психологічного стану населення України представлена інтегральними соціологічними індексами. Зокрема, аномійна деморалізованість, яка визначає рівень стабільності цінніснонормативної системи суспільства, за результатами моніторингу протягом 2004-2014 рр. суттєво не змінювалася і має рівень вище середнього. Упродовж усього аналізованого періоду

простежується наявність ознак дестабілізації ціннісно-нормативної системи в суспільстві.

Приблизно така сама закономірність склалася за індексом тривожності: варіація його значень приблизно на середньому рівні свідчить про те, що в суспільстві сформувався задовільний морально-психологічний стан, який визначає його адаптивні здібності. Слід відзначити, що Індекс дестабілізованості протестного потенціалу (ІДПП) починаючи з 2012 р. вище, ніж його критичне значення (4,4 бала). Хоча вже у 2016 р. має місце його незначне зниження. Рівні ІДПП свідчать, що населення здатне до масових акцій протесту. У структурі індексу основні причини такого рівня протестного потенціалу пов'язані, в першу чергу, з особливостями соціально-економічної та соціально-психологічної ситуації в країні, а саме: високий рівень незадоволення населення умовами життя; підвищення рівня недовіри до структур влади та політичних лідерів; низький рівень політичної залученості в легітимних формах суспільно-політичного життя. Звертає увагу також високий рівень Інтегрального індексу національної дистанції – при його максимальному значенні 7 балів він коливається в межах 5 балів, що значно вище середнього рівня. Такі значення свідчать про схильність суспільства до національної відособленості та відсутність толерантності до представників окремих національностей.

Подолання загроз національної безпеки, пов'язаних із низьким рівнем довіри, консолідації українського суспільства, національної єдності, згуртованості тощо потребує задіяності всіх її сфер: соціальної, економічної, інформаційної та ін. Але провідна роль у даному процесі належить соціальній безпеці, оскільки саме вона пов'язана з розвитком системи суспільних відносин та людини як найбільш цінного джерела багатства країни.

Питання для контролю:

1. Охарактеризуйте основні напрями соціального захисту в Україні

2. Охарактеризуйте основні елементи соціального захисту.

3. Яку роль у формуванні соціальних ризиків відіграє криміногенний рівень країни.

РОЗДІЛ 7

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ЇХ МІСЦЕ І РОЛЬ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1. ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ВЛАДИ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ

Соціальна спрямованість державної політики забезпечує умови гідного життя, вільного розвитку та безпеки особистості. Для вирішення цих завдань в Україні актуальною є проблема взаємодії органів влади і громадських організацій у процесі здійснення політики соціальної безпеки, суттєво зростає роль громадян та їх об'єднань у визначенні пріоритетів та розробки стратегії її реалізації. Взаємодія влади і суспільства сприяє кращому розумінню громадськістю логіки державних рішень та сутності політики, що здійснюють органи влади. Участь громадських організацій у формуванні та реалізації політики органів влади є складовою процесу демократизації суспільства в умовах інтеграції України до світової спільноти. Історія показово свідчить, що забезпечення національної безпеки держави – це справа не тільки органів державної влади, а й усього суспільства і кожного громадянина. Наявність ефективної мережі громадських структур стає за сучасних умов однією з умов забезпечення національної безпеки, вагомою складовою якої є безпека соціальна. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. громадяни України, об'єднання громадян є суб'єктами забезпечення національної безпеки; розвиток громадянського

суспільства, його демократичних інститутів визнано пріоритетним напрямом реалізації національних інтересів України. На суттєву роль, яку мають відігравати інститути громадянського суспільства в реалізації політики національної безпеки, зокрема шляхом залучення громадянського суспільства до процесу її продукування та практичної реалізації, наголошується у «Стратегії національної безпеки України», затвердженої Указом Президента України від 12 лютого 2007 р.

На сучасному етапі суспільного розвитку створюються нові передумови для докорінної зміни місця та ролі цих організацій як суб'єктів суспільного життя загалом і соціальної політики зокрема. Виражаючи інтереси різних соціальних спільностей, класів, соціальних груп, верств суспільства, такі організації здатні зробити вагомий внесок у стабілізацію процесів розвитку соціального буття, сприяти зміцненню соціального добробуту населення.

ЕТНО-НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Одним із атрибутів громадянського суспільства є забезпечення рівноправності всіх етнічних груп населення. З відновленням державної незалежності України виникли сприятливі умови для подолання негативних моментів у сфері міжнаціональних відносин, для прискорення національно-культурного відродження українців, етнічних меншин, задоволення їх прав і свобод, гармонізації стосунків між етнічними компонентами українського суспільства.

Україна є поліетнічною державою. Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував наявність представників понад 130 етносів. Однак у структурі населення держави яскраво вираженою є перевага найбільшої нації - українців. За даними перепису населення 2001 р., 37,5 млн осіб (77,8% від загалу) є українцями. Росіян в Україні - 8,3 млн (17,3%). Чисельність від 30 до 300 тис. осіб мають 16 меншин - білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці та гагаузи.

У містах українці становлять 73,3%, росіяни - 22,4%, представники інших етносів - 3,7%, у сільській місцевості, відповідно - 87,0, 6,9 та 6,1 відсотків. Найбільш міською із численних етнічних груп України є євреї, найбільш сільськими - румуни, гагаузи та молдавани. У межах України - основні регіони проживання (крім українців) кримських татар, караїмів, кримчаків і частково - гагаузів.

Українську мову вважають рідною 67,5% населення, для 29,6% рідною є російська, 2,5% - інші мови. У сільській місцевості питома вага населення, яке вважає рідною мовою українську, досягає 85,8% (російську - 9,5%), у міських поселеннях становить - 58,5% (відповідно, 39,5%). Лише у 4 з 27 регіонів України респонденти вважають рідною переважно російську мову (Севастополь, Автономна Республіка Крим, Донеччина та Луганщина), у трьох регіонах (Запорізька, Одеська та Харківська області) кількість осіб із рідною українською та російською мовами приблизно однакова, понад дві третини населення решти двадцяти регіонів вважають рідною українську мову.

За даними перепису 2001 року, українською мовою вільно володіє 87,8% населення (у 1989 році - 78,0%), російською - 65,7% (відповідно, 78,4%). Однак, на думку експертів, чимало індивідів схильні завищувати власний рівень володіння українською мовою і занижувати - російською, тоді як протягом радянського періоду спостерігалася зворотна ситуація. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в Галичині (Львівщина, Тернопільщина, Івано-Франківщина) нині вільно володіють російською мовою менше чверті населення, а 13 років тому таких було понад половина. Водночас рівень володіння українською мовою в окремих регіонах (Крим, Донбас, Одещина) зріс в 1,3 – 2 рази.

Українці переважають в усіх регіонах крім Криму та Севастополя. У 13 регіонах західної та центральної частини України питома вага українців перевищує

90 відсотків. Найближчою до моноетнічного регіону є Тернопільська область, де українці становлять 97,8% населення.

Росіяни є найчисленнішою етнічною групою в м. Севастополі та Автономній Республіці Крим (відповідно, 71,6 та 58,3%), майже в усіх інших регіонах вони посідають друге місце за численністю і лише у двох регіонах - четверте: на Закарпатті (після українців, угорців і румунів) та в Чернівецькій області (після українців, румунів і молдаван). Крім Автономної Республіки Крим високою питомою вагою росіян є в областях Донбасу (38-39%), в інших східних і південних регіонах, на Сумщині (Путівльський район).

Етнічно найстрокатіші регіони України - Чернівецька, Одеська, Закарпатська області та АР Крим. Сумарна питома вага усіх етносів, крім росіян та українців, тут становить 16-21% (в інших регіонах - не перевищує 6%).

Усі етнічні групи нашої держави, крім українців та росіян, за характером розселення та періодом проживання на території нашої держави можна об'єднати у чотири групи.

Першу формують народи, які живуть у межах нашої країни, як правило, протягом багатьох століть, на невеликих компактних територіях (від кількох сіл до двох-трьох адміністративних районів) і зазвичай складають абсолютну більшість населення у місцях свого компактного проживання. Такі ареали розселення молдаван є в Одеській, Чернівецькій та Миколаївській областях, болгар - в Одеській та Запорізькій, угорців та словаків - у Закарпатській, гагаузів та албанців - в Одеській, румунів - у Чернівецькій та Закарпатській областях. Нині відтворюється ареал компактного розселення кримських татар у Криму та південних районах Херсонщини. У Херсонській області є два шведські села. З певними застереженнями до цієї ж групи можна віднести турків-месхетинців, які на межі 1980-1990-х років оселилися в сільській місцевості Херсонщини, Донеччини та Криму.

Указаним народам притаманний високий рівень національної самосвідомості та сталість етнічних ознак: абсолютна більшість їхніх представників у сільській місцевості (а деяких народів - і в міських поселеннях) вважають рідною мову свого етносу (виняток становлять шведи, для більшості яких рідна мова - українська).

Другу групу складає решта народів, численні групи представників яких оселилися на території сучасної України ще до початку ХХ століття. Частина цих етносів має території компактного проживання в межах нашої держави: білоруси (в Поліссі), поляки (на Житомирщині, Хмельниччині та в західних областях), греки (в Донецькій області), чехи (на Житомирщині), караїми, кримчаки та естонці (в Криму), інші малі етнічні території в минулому (вірмени та німці) або здавна живуть розпорошено серед основних народів держави (євреї та цигани). Нині основна частина представників цих народів мешкає у поліетнічному середовищі великих і середніх міст. Більшість поляків вважає рідною мовою українську, більшість осіб інших етносів цієї групи - російську.

До третьої групи належать етноси, які походять із колишніх республік СРСР (за винятком названих вище). В Україні їхні представники оселилися переважно протягом періоду існування Союзу. Мешкають вони майже виключно у великих та середніх містах, близько половини цих осіб вважають рідною мову свого етносу, і приблизно стільки ж - російську мову.

Четверта група об'єднує вихідців із країн «старого зарубіжжя», які прибули до України частково в радянський період, але переважно - після здобуття незалежності. Рідною для більшості цих осіб залишається мова свого етносу.

Визначальною тенденцією етнічного розвитку України протягом радянського періоду було зростання питомої ваги росіян за зниження частки українців внаслідок міграційного обміну населенням між союзними республіками, русифікації українського населення в східних та південних областях України, голодоморів, репресій та депортацій українців. Збільшувалася і частка осіб, для яких рідною є

російська мова. Лише протягом періоду 1959-1989 рр. питома вага українців у загальній чисельності населення України знизилася на 4 відсоткові пункти, а частка росіян - зросла на 5 пунктів. Перевага титульної нації та росіян посилювалася (щоправда не інтенсивними темпами) протягом майже усього періоду перебування нашої держави у складі СРСР.

На тлі постійного зростання чисельності населення України в 1959-1989 рр. різко зменшилася кількість євреїв і поляків. Перепис 1979 р. вперше зафіксував зменшення чисельності греків, перепис 1989 р. - болгар та угорців. Найвищими темпами в 1960-1980-х рр. зростали в чисельності росіяни і татари, а в останні роки існування СРСР - кримські татари, вірмени та азербайджанці.

Протягом міжпереписного періоду (1989-2001 рр.), незважаючи на загальне зменшення чисельності населення, кількість українців дещо зросла, натомість чисельність етнічних росіян - зменшилася на чверть. З 18 найчисельніших етносів кількісно збільшилися лише шість, уперше відбулося зменшення абсолютної чисельності білорусів, молдован, татар, циган, німців і гагаузів. Євреї, втративши майже 4/5 свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю серед етнічних груп України на десяте. Уперше після II світової війни в Україні відбулося зростання питомих ваг як українців, так і осіб, для яких українська мова є рідною. Тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення, панівної за радянських часів.

Основним чинником трансформацій етнічного складу населення стали міграційні процеси. З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої держави етнічних українців та представників депортованих народів (кримських татар, німців, греків, вірмен і болгар) з колишніх радянських республік. Натомість чимало росіян, білорусів, представників інших етносів «нового зарубіжжя» повертаються до країн походження. Із падінням «залізної завіси» різко зросли масштаби міграції з України спочатку переважно

євреїв, німців та греків, а нині - представників практично всіх етносів. Економічна криза у державах Закавказзя, гостріша, ніж в Україні, і тамтешні воєнні конфлікти стимулювали приток мігрантів із цього регіону до України.

Процес репатріації представників раніше депортованих народів триває вже понад десять років. Незалежна Україна як демократична держава визнала право депортованих нацменшин на повернення до місць їх традиційного проживання. На сьогодні до нашої держави (переважно до АР Крим) повернулося понад 280 тис. кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен. Прибуття такої кількості репатріантів протягом відносно короткого терміну загостило і без того наявні проблеми житла, розподілу землі, працевлаштування, соціально-культурного обслуговування населення півострова, забезпечення поселень необхідною інфраструктурою. При цьому Україна залишилася практично сам на сам із завданням прийому та облаштування раніше депортованих осіб, оскільки держави їх виходу, попри зроблені заяви, фактично не беруть участь у фінансуванні відповідних програм. Певні, невеликі за обсягом, кошти на розв'язання проблем репатріантів надійшли лише від низки міжнародних організацій - Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародного фонду «Відродження», Агентства з міжнародного розвитку Туреччини тощо). Актуальною залишається і політико-правова проблема - набуття громадянства України репатріантами.

Серед них перше місце за чисельністю посідають кримські татари. Повернення кримськотатарського народу, починаючи з 1989 р. відбувалося стрімкими темпами, після 1992 року цей процес уповільнився, що передусім було пов'язано з економічним спадом в Україні. Більшість раніше депортованих кримських татар поверталася до України з Узбекистану, Росії, Таджикистану, Казахстану та Киргизстану.

Сім'ї депортованих німців розселяються у східних та південних областях - Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Кіровоградській, а також у Криму. Поряд з поверненням німців до України зі східних регіонів колишнього СРСР відбувається їх еміграція до Німеччини, яка почалася ще за часів Радянського Союзу. Емігрують також поляки, на початку 1990-х з України виїхало кілька тисяч чехів і словаків, які проживали в Чорнобильській зоні.

Якщо етнічна структура внутрідержавних мігрантів у цілому відповідає розподілу населення за етнічною належністю, то серед прибулих з-за меж нашої держави в середині міжпереписного періоду українці становили менше 40%, а серед вибулих - менше 30%, 55,6% вибулих до колишніх республік СРСР склали етнічні росіяни. Потік прибуття вірмен та кримських татар в Україну формується в основному за рахунок колишніх радянських республік, насамперед, відповідно, Вірменії та Узбекистану. Водночас з України емігрують вірмени до Німеччини, Росії, США, Ізраїлю. Питома вага євреїв по всіх потоках обміну населенням з державами СНД та Балтії тривіальна, натомість представники цього етносу формували майже половину потоку вибуття за межі колишнього СРСР. Помітно вищою, ніж у населенні України, є їхня частка серед прибулих з-за колишніх меж Союзу, що є свідченням розвитку зворотної міграції. Інтенсивність вибуття за межі покійного СРСР етнічних росіян є вищою, ніж українців.

Останніми роками еміграція до країн «нового зарубіжжя» поступово втрачає своє етнічне забарвлення: питома вага євреїв зменшується, українців і росіян - зростає. Однак аналіз етнічних особливостей міграції ускладнений тим, що в другій половині 1990-х серед мігрантів різко почала зростати питома вага осіб, які мають паспорт нового зразка без графи «національність». Як наслідок - при підбитті підсумків розподілу мігрантів за національністю дедалі численнішою стає група осіб, чия національність не вказана.

Певною мірою впливає на динаміку етнічної структури населення також природне відтворення. Зокрема, в сім'ях кримських татар, вірмен, циган, азербайджанців дітей більше, ніж, скажімо, в українських. Народжуваність серед українців загалом вища, ніж серед росіян, внаслідок більш сільського типу розселення титульної нації. Не однаковим є і співвідношення представників різних вікових груп у структурі представників окремих етносів, що позначається на етнічній диференціації загальних коефіцієнтів природного руху. Так, значно вищий від середнього по Україні рівень старіння населення притаманний євреям (більшість єврейської молоді емігрувала чи асимілювалася), в результаті чого показники природного приросту цієї етнічної групи набули від'ємного значення задовго до початку депопуляції всього населення держави. Серед дев'яти найчисельніших етносів найстарша вікова структура притаманна полякам та білорусам.

Українці в середньому молодші за росіян, що також вплинуло на динаміку їх чисельності у міжпереписному періоді (зазначимо, що в сільській місцевості, де відмінності вікової структури українців і росіян менш істотні, ніж у містах, зміни співвідношення кількості представників цих етносів протягом 1989-2001 рр. були не такі різючі).

Ще одним чинником трансформацій етнічної структури за міжпереписний період стало відродження самосвідомості окремих індивідів і прошарків населення. Протягом радянського періоду досить поширеним явищем було приховування свого національного походження, яке, зокрема, могло стати перешкодою для кар'єри. Тож певна частина українців (як і представників багатьох інших народів) оголошувала себе росіянами - неофіційно привілейованим народом СРСР. Нині ці особи усвідомлюють себе представниками титульної нації незалежної України. Різко посилюються темпи асиміляції в середовищі українських меншин поляків і євреїв. Протягом 1989-2001 рр. кількість росіян, євреїв і поляків в Україні

зменшилася істотніше, ніж це можна було очікувати, виходячи з тенденцій природного руху та міграцій.

Проте в цілому природний рух та асиміляційні процеси за силою впливу на динаміку етнічної структури населення значно поступаються міграціям. Про це, зокрема, свідчить порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. Передовсім за рахунок обміну населенням із колишніми республіками СРСР в Україні протягом 1989-2001 рр. чисельність кримських татар зросла у 5,3 раза, вірмен - на 84%, чеченців - на 56, абхазів - на 47, грузин - на 45, азербайджанців - на 22%, кількість греків і німців, незважаючи на їхній інтенсивний відтік на історичну батьківщину, майже не змінилася, водночас чисельність представників більшості етносів колишніх республік СРСР зменшилася у 1,5-2 рази. Унаслідок активізації міграції з країн «третього світу» і «прозорості» східного кордону України кількість індо-пакистанців збільшилася у 8,5 раза, в'єтнамців - у 8,2, представників арабських народів - у 5,3, китайців - у 3,3, афганців - у 2,8 раза. У 8,8 раза зросла кількість курдів у результаті прибуття представників цього етносу як із Близького Сходу, так і з колишніх радянських республік. Процес входження нашої держави до світового економічного простору, розширення мережі міжнародних організацій, створення спільних підприємств і філій іноземних компаній зумовили багатократне збільшення кількості представників титульних етносів країн розвиненої ринкової економіки (американців - у 64,5 раза, голландців - у 3,2 раза, англійців і японців - майже вдвічі).

Протягом років незалежності України відбулися помітні позитивні зрушення у сфері етнополітичних процесів. Наочним свідченням цього є те, що протягом усього цього періоду в Україні не відбулося жодного збройного конфлікту на основі етнічних, мовних, релігійних відносин на відміну від багатьох інших посткомуністичних країн. Україна підписала низку правових документів міжнародного та європейського рівня, зокрема кілька документів ООН, Ради

Європи та ОБСЄ, СНД щодо захисту прав національних меншин і прав людини. Це відображено в Конституції України, законах України «Про громадянство України», «Про національні меншини в Україні», Декларації прав національностей України тощо. 2 травня 1996 р. Україна підписала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Цей документ спрямований на захист і сприяння розвитку історичних мов, які перебувають у становищі меншості, відносно державних чи офіційних мов відповідної країни, або які ризикують зникнути. Тобто предметом регулювання Хартії є мова, визначення її статусу, заходів захисту і заохочування вживання та використання. 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов, або мов меншин». Положення даної Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської. Водночас цей документ не сприяє дерусифікації українців.

Важливою складовою загальнонаціонального культурного розвитку є збереження та розвиток культур національних меншин. Реалізація положень чинного законодавства сприяє активному процесу створення національно-культурних товариств. Так, станом на 1 січня 2002 року загальна кількість організацій лише національно-культурного спрямування досягла 785, зокрема з усеукраїнським статусом - 32. Найбільше таких об'єднань було у Донецькій (89), Одеській (70), Дніпропетровській (40) областях та в Києві (57). 2002 року зареєстровано Всеукраїнську ромську організацію «Конгрес ромів України». А вже восени 2003 року в країні нараховувалося 1076 національно-культурних товариств. Ці організації засновують свої громадські інститути - школи, храми, культурні центри тощо, сприяють відродженню та розвитку мов національних меншин, виданню навчальної і художньої літератури цими мовами, виступають ініціаторами й організаторами проведення національних фестивалів, конкурсів, оглядів.

В Україні відкрито сотні факультативів з вивчення болгарської, грецької, єврейської, польської, кримсько-татарської та інших мов; вийшли друком словники (кримськотатарсько- російський, болгарсько-український, чесько-український, польсько- український, ідиш-український та ін.), в низці областей (Одеській, Донецькій, Чернівецькій, Закарпатській) транслуються теле- та радіопередачі мовами національних меншин, які там проживають, здійснюється випуск низки періодичних видань, діють сотні колективів художньої самодіяльності, фольклорних ансамблів, театрів (2 єврейські, кримсько-татарський, угорський, грецький).

Водночас питанню державної етнополітики в останні роки, на жаль, не приділялося належної уваги. У результаті нині ми маємо невизначеність із центральним органом виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин. Так і не прийнятою залишається Концепція державної етнонаціональної політики. Задля розв'язання основних проблем національних меншин потрібно на державному рівні вирішити питання щодо виділення з місцевих бюджетів коштів на культурно-просвітницьку діяльність їх громадських організацій.

Проблеми міжетнічних відносин загострюються у зв'язку із імміграцією до України з країн, що розвиваються. У сучасних умовах приплив мігрантів є реальним способом пом'якшення депопуляції, гальмування демографічного старіння та підвищення продуктивності суспільної праці. Проте зворотним боком цього процесу є можливе посилення соціального напруження в суспільстві та зміна менталітету населення країни.

У цьому світлі дуже важливим є ставлення до проблеми і можливих шляхів її розв'язання корінного населення України. Відділом міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень було проведено дослідження стану й динаміки міжетнічних відносин в українському суспільстві - опитування студентської молоді, яка навчається в київських закладах вищої освіти, що

приймають на навчання також й іноземців. Іншими словами, це особи, віком 16-22 років, тобто контингент, який у недалекому майбутньому визначатиме ситуацію в країні, будучи однією з найчисельніших і найактивніших соціальних груп. Було опитано півтисячі осіб.

Більшість респондентів вважає, що міжнаціональні відносини у закладах вищої освіти України є врівноваженими (57,1%) та дружніми (27,5%). А 45,3% респондентів стверджують, що в їхніх закладах є національні групи, які викликають неприязне та роздратоване ставлення у більшості студентів, 30,8% зазначають, що іноді трапляються конфлікти на національному підґрунті. Майже половина студентів (43,3%) негативно ставиться до міжетнічних шлюбів, особливо високий відсоток таких серед дівчат. Загалом же переважна більшість опитаних позитивно ставиться до залучення іноземців на навчання в українських закладах вищої освіти - бо це сприяє міжнародному авторитету країни (53,4%) та поповнює бюджет (11,8%), і не вважають доречним обмеження в'їзду іноземних студентів до країни (55,7%).

Майже чверть опитаних (24,6%) погоджується із необхідністю залучати обмежену кількість іммігрантів з країн, що розвиваються, для подолання найбільш гострих проявів демографічної кризи. Цей показник є досить високим і свідчить про те, що втілення імміграційної політики, спрямованої на залучення мігрантів з країн, що розвиваються, починає отримувати підтримку в суспільстві. Водночас 35,4% переконані, що Україна має бути країною для українців, 19,3% вважають, що державі варто стимулювати імміграцію лише тих етнічних груп, які є традиційними для України.

Отже, з огляду на певну нетолерантність української спільноти до афро-азіатських іммігрантів слід очікувати, що їх успішна інтеграція у нашому суспільстві потребуватиме значних зусиль з боку держави. Залучення іммігрантів з країн, що розвиваються, має бути поступовим процесом, який би включав заходи,

спрямовані на зменшення стереотипізації щодо цих етносів, програми із запобігання виникненню конфліктогенних ситуацій, пом'якшення тиску на спільноти з боку корінного населення і навпаки тощо. Не останню роль у цьому має відігравати співпраця науковців, владних структур і засобів масової інформації.

Крім того, для підтримки етнічної злагоди та запобігання міжетнічним конфліктам необхідна:

- популяризація шанобливого ставлення до традицій і звичаїв етнічних меншин України (проведення відповідних уроків у школах, стимулювання створення культурологічних теле- і радіопередач, видання науково-популярної літератури);

- запровадження практики привітань з боку вищих посадових осіб держави громадян, які належать до етнічних меншин, з їхніми головними святами.

Виважені, цілеспрямовані заходи щодо розвитку етно- національних відносин є основою миру і спокою в суспільстві та запорукою соціальної безпеки держави.

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ

Початок перебудови ознаменувався відродженням релігійного життя суспільства: розвитком церковної мережі, зростанням інтересу до релігійного віровчення та обрядовості, збільшенням відсотка віруючого населення. Після проголошення незалежності України ці тенденції посилилися. Протягом 1988-2020 рр. чисельність релігійних організацій, які діють у нашій країні, зросла з 6,5 до майже 30 тисяч. Якщо на початку 1988 р. налічувалося 18 релігійних напрямів (церков, конфесій, течій), то вже на 1.12.2018 р. їх кількість досягла 87, а нині перевищила сотню.

На початку 2005 р. в Україні нараховувалося 29699 офіційно зареєстрованих релігійних організацій, зокрема 28481 громада віруючих, 294 центрів та управлінь конфесій (спархій, діоцезій тощо), 378 монастирів, 298 місій, 75 братств, 173 духовні навчальні заклади. Крім того, налічувалося 1106 організацій, які

повідомляли державним органам про свою діяльність, але не були зареєстровані. Священнослужителів в Україні налічується майже 28 тис., кількість ченців перевищує 6 тис., функціонує понад 12 тис. недільних шкіл, видається 351 періодичне релігійне видання.

Із загальної кількості зареєстрованих релігійних організацій 53,1% належать до церков православного віросповідання, зокрема 36,4% - до Української православної церкви в юрисдикції Московської патріархії (УПЦ), 12,1% - до Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), 4,1% - до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), 0,5% - до старообрядницьких церков, Російської православної вільної церкви (закордонної) тощо. 11,9% організацій перебувають під юрисдикцією Української греко-католицької церкви (УГКЦ), 3,4% - Римо-католицької церкви, понад 26,8% - представляють різні протестантські напрями (найвпливовіші з них - баптизм, п'ятидесятництво та адвентизм сьомого дня), 1,6% - ісламське віровчення, 0,7% - напрями іудаїзму.

Серед найбільших релігійних конфесій загальнодержавними є УПЦ та УПЦ КП. Найбільш густа мережа громад першої з названих церков фіксується в центральних, другої - в західних областях. Абсолютна більшість громад УАПЦ зосереджена у трьох областях Галичини - Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, громад УГКЦ - в Галичині та на Закарпатті, громад Римо-католицької церкви найбільше на Львівщині, Хмельниччині, Житомирщині, Вінниччині, Тернопільщині. Загалом, у розрахунку на 100 тис. населення в Україні налічується 60 громад віруючих, зокрема у західному регіоні - 112, в центральній частині країни - 66, на півдні - 51, на сході - 28.

На жаль, співвідношення кількості релігійних організацій різних напрямів не відображає структуру населення за конфесійною належністю: одна громада віруючих може включати як невелику кількість осіб, так і сукупність мешканців

цілого села. Суттєвими є відмінності в умовах організації громад різних конфесій. Так, для утворення протестантської громади достатньо групи людей, які дотримуються віровчення, функціонування ж громади православних передбачає наявність культової споруди, відповідних предметів культового вжитку тощо.

Роль релігії в житті суспільства є більшою в західних областях, особливо в сільській місцевості. За даними соціологічного опитування української молоді, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у червні 2004 р., в селах Західної України віруючими є 91% молодих людей, тоді як у сільській місцевості інших регіонів - 60-75%, у міських поселеннях країни - 64%¹.

Отже, попри нинішнє релігійне розмаїття в Україні утримується перевага традиційних для титульного етносу вірувань - православ'я та уніатства (другий напрямок притаманний переважно мешканцям Галичини та Закарпаття). Православна віра, крім того, є традиційною для багатьох інших національних меншин України, зокрема для представників п'яти з восьми найчисельніших (не враховуючи українців) етносів - росіян, білорусів, молдаван, болгар, румунів. Грецькі православні громади оформлені організаційно та зареєстровані як окрема конфесія.

Серед релігій інших етнічних меншин держави за кількістю віруючих виділяється іслам, а також іудаїзм - національна релігія євреїв. Переважна більшість громад мусульман зосереджена у Криму, чимало їх також на Херсонщині і Донеччині. Поширене також іудеохристиянство - синтез іудейського та християнського віровчень. В Україні діють Закарпатська реформатська церква (угорська, майже всі організації церкви зосереджені на Закарпатті), Німецька євангелічно-лютеранська церква (найбільше громад в АР Крим та Одеській області), Вірменська апостольська церква (монофізитська за віровченням, переважна більшість громад - у Криму, а також на Донеччині, Львівщині, Одещині), релігійні громади караїмів (переважно в АР Крим).

У кінці ХХ - на початку ХХІ ст. функціонували також громади Вірменської католицької церкви (уніатської), Шведської лютеранської церкви, Корейської баптистської церкви, Корейської методистської церкви, релігійних громад кримчаків¹. Римо-католицька церква утверджувалася на території України як конфесія українських поляків, частини угорців Закарпаття та деяких інших етнічних груп, однак нині ряди прихильників церкви поповнюють етнічні українці та росіяни.

Тривале панування атеїстичної ідеології в українському суспільстві призвело до часткової втрати релігією однієї з її функцій - функції забезпечення духовного зв'язку поколінь. Як наслідок, у період релігійного відродження в Україні поряд зі зміцненням позицій православ'я, відновленням організаційних структур греко-католиків відбулося поширення нетрадиційних для держави вірувань - пізніх напрямків протестантизму, неорелігій, буддизму тощо. Не випадково, що найбільшого поширення протестантизм, а надто неорелігії набули саме на півдні та сході України - регіонах, де в радянські часи позиції атеїзму були особливо сильними і нині частка віруючих відносно низька.

Однією з характерних рис релігійного життя України 90-х років минулого століття є широкомасштабна діяльність у країні закордонних релігійних місій. У цілому, можна стверджувати, що відродження релігійності, актуалізація традиційних для країни церков і конфесій відбувалася в умовах активної місіонерської діяльності закордонних церков, деномінацій та сект. Відомо, що з понад 100 зареєстрованих в Україні релігійних конфесій, течій і напрямів, традиційними, такими, що діючими на її території не одне сторіччя або кілька десятків років, є не більше десяти. Отже, настільки вражаючий релігійний плюралізм і поліконфесіональність є наслідком активного вторгнення у її межі відносно нових релігійних утворень. Основна їх частка - представники

протестантських церков (США, Німеччини, Кореї) і новітні релігійні рухи - як західні, так і неоорієнталістські.

Так, протестантизм як одна з релігійних основ культури Заходу представлений в Україні 33 напрямками, до того ж, слід врахувати, що дореволюційною Росією, до складу якої входила Україна, визнаними були тільки 8, отже 25 із цього числа - результат активної місіонерської експансії на територію нашої країни. Порівняльний аналіз динаміки зростання православного та протестантського напрямів виявляє стійку тенденцію більш високого порівняно з православ'ям темпу приросту протестантських об'єднань. У системі інституцій протестантизму відсутні монастирі, проте широко розповсюджені місії як організації, створені з метою виконання будь-якої функції на основі сповідання християнських цінностей. У 1982 р. в країнах Східної та Центральної Європи, в тому числі в Україні і Росії діяло 150 місіонерів, у 1993 р. - 691, а наприкінці 1997 р. - близько 1000, які представляли 561 групу з числа активно практикуючих місіонерів на колишніх теренах Радянського Союзу.

Безпрецедентність ситуації, що склалася, викликає неоднозначні оцінки впливу закордонних місій на соціум. Безумовно, внаслідок глобалізаційних процесів - появи інформаційних мереж, свободи пересування - релігійні та культурні співтовариства не можуть залишатися відгородженими від зовнішнього впливу. Конфесії вийшли за межі своїх споконвічних національних та етнічних кордонів, церкви здійснюють свою місіонерську діяльність у нових умовах. Занепокоєність їхньою експансією на території канонічного православ'я, зв'язок із яким пронизує історію, культуру, національний характер, ментальність українців, має серйозні підстави. Найважливіші елементи місіонерської стратегії, її методи і форми слугують не тільки реалізації релігійних цілей, а й ефективно впливають на усі сфери життя суспільства, часто зачіпають безпосередньо національні інтереси країни.

Церкви, яким фінансові можливості дозволяють вести місіонерську діяльність, як правило, мають набагато більшу кількість прихожан і кількох пасторів. Успіхи закордонних місіонерів базуються не лише на моральних засадах. Причини матеріального порядку відіграють значну роль для багатьох служителів церков, оскільки утримання, що надається з рук місіонера, часто є для них єдиним джерелом доходів. Деякі парафіяни, члени релігійних громад, а також студенти семінарій, відвідують церкву з надією працевлаштуватися, вдосконалити знання іноземної мови, виїхати за кордон у гості або на стажування, отримати там освіту за рахунок церкви, ухилитися від призову до армії.

У цілому, західні місії завжди розглядалися як істотний і невід'ємний елемент культурної експансії європейсько-американських народів. Місіонерство має форми впливу, завдяки яким певна система духовних цінностей поширюється та закріплюється в інших культурних співтовариствах, на інших територіях. До того ж, самі місіонери, усвідомлюючи це чи ні, пов'язані з державною системою, яку представляють, будучи провідниками її інтересів.

Деякі автори вважають, що можна говорити про геополітичне місіонерство, спрямоване на залучення людей до вірування та розповсюдження інших для даного простору духовних цінностей або їх модернізацію, що сприяє зміні культурно-цивілізаційної ідентичності. Йдеться у даному разі про поширення цивілізаційного контролю над простором, а відомо, що всі геополітичні концепції схиляються тією або іншою мірою до цієї ідеї. На ранніх стадіях розвитку людства здійснювалося пряме військове підпорядкування суміжних територій, а з розвитком сучасних технологій, у контексті глобалізації, з'являються нові засоби контролю над простором. До політичної та військової форми контролю додається цивілізаційний, комунікаційний, демографічний та інформаційний, які безпосередньо впливають на соціальну безпеку держави

Примітно, що в цих процесах безпосередньо задіяні культурно-релігійні чинники, саме вони є основою цивілізаційної форми контролю. В історичному плані співвідношення різноманітних форм контролю та їх значимість змінюються. На сучасному етапі цивілізаційний, інформаційний та комунікаційний контроль відтісняє на другий план його воєнні та політичні форми, не випадково американські фахівці, які досліджують цю проблему, користуються поняттям «держава-ворота» - йдеться про невелику державу з вигідним географічним розташуванням на стику великих країн і блоків, здатну відігравати важливу роль у зближенні із своїми партнерами. Україна цілком підпадає під це визначення.

Галузь зовнішньополітичної безпеки напрацювала систему відносин держави з іншими державами або їх об'єднаннями. Позитивний чи негативний вплив на формування небезпечного чи безпечного характеру цих відносин і є тією підставою, на якій можна розглядати питання щодо ролі релігії в системі зовнішньополітичної безпеки. Так, релігійні організації, пов'язані з чужорідною культурно-цивілізаційною ідентичністю або закамуйльовані під класичну для нас конфесію, у ситуації внутрішньої чи зовнішньої кризи або конфлікту, можуть підтримувати політичну опозицію, сепаратистські рухи або країну-опонента, враховуючи особисті національні інтереси. Дестабілізація соціально-політичної ситуації в країні викликає загострення суперечностей між конфесіями, які конкурують у боротьбі за віруючих. Представники традиційних церков звертаються до панівних еліт з вимогами захистити населення від місіонерської експансії, ставлячи в скрутне становище державних і політичних діячів, бо релігія в Україні відокремлена від держави і вважається особистою справою громадян.

Вибіркове відновлення у свідомості віруючих текстів святих книг, висловлювання лідерів церкви, офіційні послання та резолюції вищих органів релігійних організацій, їх спілок й асоціацій із широкого кола питань найчастіше відіграють вельми важливу роль в орієнтації релігійних громадян з питань

зовнішньої та внутрішньої політики. Не враховувати і не рахуватися із цим - легковажно, особливо у суспільстві, де рівень релігійності населення високий і авторитет релігії незаперечний. Беручи до уваги зростання ролі релігійного чинника в житті сучасної України, все вищесказане стосується її.

Отже, не можна сказати, що відродження релігії, релігійний плюралізм, відкритість зовнішнім впливам (у тому числі й релігійним) має виключно позитивний характер. Відродження несе й низку складних, взаємопов'язаних проблем. Необхідно розуміти, що зростання релігійної активності присутнє не тільки у православ'ї, а й в усіх інших релігійних традиціях (протестантизмі, католицизмі, ісламі, новітніх релігійних рухах), що по-новому ставить питання щодо взаємовідносин національної культури та культури Заходу, а також, потребує усвідомлення усіх наслідків місіонерської діяльності в Україні. Від держави та громадськості час вимагає зваженого підходу, який не порушує права людини на свободу совісті та віросповідання, з одного боку, і забезпечує збереження культурно-цивілізаційної, етнічної та релігійної ідентичності її громадянам, з іншого.

У процесі становлення незалежності України, на жаль, не вдалося уникнути серйозних міжконфесійних конфліктів. Так, відродження релігійного життя суспільства на початку перебудови супроводжувалося протистоянням православних та греко-католицьких громад у західних регіонах держави. Кілька років потому відбувся розкол у православ'ї, кульмінацією якого стали події, пов'язані із похованням Патріарха УПЦ КП.

Очікуваний приток мігрантів з країн Третього світу та Закавказько-Центральноазіатського регіону призведе до трансформацій релігійного складу населення України, укрупнення існуючих та (або) утворення нових релігійних меншин (залежно від того, з яких держав прибуватимуть переселенці). Відповідно,

проблеми підтримки етнічної злагоди та релігійного миру ще більше загострюються.

Для подолання (або принаймні пом'якшення) існуючих міжконфесійних суперечностей необхідні:

- пропаганда віротерпимості, популяризація шанобливого ставлення до традицій і звичаїв релігійних меншин України;
- сприяння порозумінню між керівництвом різних зареєстрованих конфесій (зокрема проведення регулярних нарад їх ієрархів під егідою Президента України);
- утвердження духовної єдності православних України, зокрема підтримка практики спільних богослужінь та святкувань християнських свят рядовими священиками та віруючими різних конфесій в регіонах.

2. ОСОБЛИВІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Особливість діяльності громадських організацій як суб'єктів соціальної політики полягає в тому, що кожна з них здатна оптимізувати процес реалізації своїх функцій за умови, що якнайповніше використовуватиме способи, форми впливу на соціальне буття, що характерні лише для цієї організації, відбивають її специфіку, неповторність, відмінність від інших. Кожна громадська організація задовольняє свої специфічні соціальні інтереси й потреби, які може реалізовувати людина, громадянин як її член лише в її межах. Зазначене об'єктивно розширює громадську основу, соціальне поле реалізації особистістю в певній організації власних різноманітних соціальних потреб. У зв'язку з цим важливо подолати традиції копіювання в діяльності окремих громадських організацій форм і методів діяльності державних органів чи політичних партій з регулювання соціальних процесів, що характерно для пострадянської дійсності. Необхідно шукати власні, характерні для тієї чи іншої самокерованої організації способи й форми

самореалізації як суб'єкта соціальної політики. Урахування особливостей такої діяльності кожною з громадських організацій має важливе практичне значення в реалізації завдань соціальної політики.

За доби глобалізації, європейської політики «нового регіоналізму» поширення набуває процес послаблення державної влади через зростання ролі наднаціональних організацій в управлінні економікою інтеграційних об'єднань, що створює передумови для втрати державного суверенітету. Така тенденція підсилює необхідність активної діяльності інститутів громадянського суспільства в контексті забезпечення адекватності системи національної безпеки загрозам, національним інтересам та економічним можливостям держави. Вважаємо, що для з'ясування місця та ролі того чи іншого різновиду громадських об'єднань України в забезпеченні національної безпеки держави, так само, як і за визначення механізмів та технологій їх впливу на політику у цій сфері необхідно виходити з того, що термін «національна безпека» вживається у вітчизняному законодавстві як «захищеність життєво важливих інтересів України людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам».

На загальному тлі відсутності прямих загроз зовнішньої агресії роль та місце громадських структур як організаційної основи недержавної системи забезпечення національної безпеки визначає їх реальний потенціал впливу на ситуацію у внутрішньополітичній, соціально-економічній, екологічній, гуманітарній (культурній, духовній) сферах. Тобто йдеться про спроможність громадських структур вирішувати конкретні завдання у сферах захисту життя, безпеки та власності пересічних громадян, спрямовувати енергію громадян на творчу діяльність і тим самим знижувати рівень соціального напруження у суспільстві на перехідному (кризовому) етапі його розвитку.

Отже, розглядаючи місце і роль громадських організацій в забезпеченні соціальної безпеки, зробимо акцент на тому, що конструктивне вирішення значного кола питань, пов'язаних з формуванням та ефективним функціонуванням недержавної системи забезпечення національної безпеки за активної участі громадськості та об'єднань громадян України, багато в чому залежить від внесення відповідних змін і доповнень до чинного виборчого законодавства (з метою кардинальної зміни існуючої виборчої системи) до чинних законодавчих актів «Про основи національної безпеки України», «Про об'єднання громадян», «Про політичні партії України», «Про органи самоорганізації населення».

Ефективному забезпеченню національної безпеки мають слугувати розробка (за активної участі громадськості та об'єднань громадян) Концепції суспільної безпеки та Концепції взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, ухвалення низки нових законів: «Про недержавне забезпечення національної безпеки України», «Про соціальні послуги», «Про основні засади здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади». Базуючись на принципах забезпечення національної єдності та захищеності важливих інтересів особистості, суспільства і держави від зовнішніх загроз, потребує відповідного унормування й діяльність філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні, а також неурядових організацій та незалежних аналітичних центрів, що реалізують програми (проекти), зокрема щодо реформування певних сфер суспільного життя в Україні за фінансової допомоги зарубіжних інституцій.

Особливість діяльності громадських організацій як суб'єктів інституцій соціальної безпеки полягає в тому, що кожна з них здатна оптимізувати процес реалізації своїх функцій за умови, що якнайповніше використовуватиме способи, форми впливу на соціальне буття, що характерні лише для цієї організації, відбивають її специфіку, неповторність, відмінність від інших.

Кожна громадська організація задовольняє свої специфічні соціальні інтереси й потреби, які може реалізувати людина, громадянин як її член лише в її межах. Зазначене об'єктивно розширює громадську основу, соціальне поле реалізації особистістю в певній організації власних різноманітних соціальних потреб. У цьому зв'язку важливо подолати традиції копіювання в діяльності окремих громадських організацій форм і методів діяльності державних органів чи політичних партій з регулювання соціальних процесів, що характерно для пострадянської дійсності. Необхідно шукати власні, характерні для тієї чи іншої самокерованої організації способи й форми самореалізації як суб'єкта соціальної політики.

3. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ: ВИДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ

Значну роль в розбудові державності відіграють громадські організації. Громадські організації – об'єднання громадян, метою створення яких є задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Інтерес до громадських організацій обумовлений тим, що вони є вираженням плюралістичної природи суспільства, наявності в ньому множини соціальних прошарків і груп із специфічними інтересами. Остання обставина породжує величезну різноманітність громадських організацій: громадські організації в суворому значенні слова, професійні (профспілки, союзи ремісників, творчі союзи інтелігенції, наукові товариства), духовні (клуби, культурно-освітні товариства, самодіяльні ансамблі, театри, спілки колекціонерів, спілки фанів, зірок тощо. Закон України «Про об'єднання громадян» регламентує стосунки держави та об'єднань громадян, а отже, і громадських організацій через забезпечення додержання державою прав і законних інтересів об'єднань громадян.

Не допускається втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднань громадян, так само як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, службових осіб та у діяльність інших об'єднань громадян. У Законі наголошується на тому, що Верховна Рада України встановлює пільги щодо оподаткування доходів по окремих видах господарської або іншої комерційної діяльності об'єднань громадян, створених ними установ та організацій, заснованих підприємств, а також затверджує перелік всеукраїнських громадських організацій, яким держава надає матеріальну допомогу.

У правовому полі України існують такі громадські організації:

1. Професійні спілки, які є добровільними неприбутковими громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Взаємовідносини профспілок з державою, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», регламентує через забезпечення реалізації права громадян на об'єднання у професійні спілки та додержання прав та інтересів профспілок. Держава визнає профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, співпрацює з профспілками в їх реалізації, сприяє профспілкам у встановленні ділових партнерських взаємовідносин з роботодавцями та їх об'єднаннями.

Держава сприяє навчанню профспілкових кадрів, спільно з профспілками забезпечує підвищення рівня їх знань щодо правового та соціального захисту працівників. Профспілки та їх об'єднання мають право: вести колективні переговори та укладати колективні договори та угоди; захищати права громадян на працю та здійснювати громадський контроль за додержанням законодавства про працю; забезпечувати зайнятість населення; проводити діяльність щодо соціального захисту та забезпечення достатнього життєвого рівня громадян; управляти державним соціальним страхуванням та соціальним забезпеченням;

управляти підприємствами; брати участь у вирішенні трудових спорів; організовувати страйки та проводити інші масові заходи; отримувати інформацію з питань праці та соціально-економічного розвитку; створювати навчальні, культурноосвітні заклади, дослідні та інші організації; обійматися питаннями охорони здоров'я громадян, фізичної культури, спорту, туризму та охорони довкілля; захищати духовні інтереси трудящих; захищати житлові права громадян; притягувати до відповідальності посадових осіб; на власність; здійснювати господарську та фінансову діяльність.

Права профспілок визначають й напрямки їх діяльності. Виходячи з цього, наголосимо, що більшість з цих напрямків спрямовані на попередження або подолання соціальних ризиків.

2. Благодійні організації – недержавні організації, головною метою діяльності яких є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Стосунки благодійних організацій з державою будуються на основі гарантування і забезпечення захисту органами влади передбачених законодавством України прав та інтересів фізичних і юридичних осіб – учасників благодійництва та благодійної діяльності. Втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у діяльність благодійних організацій, як і втручання благодійних організацій в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, крім випадків передбачених Законом, забороняється. Благодійні організації також мають дуже широкий спектр прав: самостійно вирішувати питання благодійної допомоги її набувачам, використовувати цільові пожертвування, що подаються благодійниками на реалізацію благодійної програми згідно з умовами цього пожертвування; утворювати свої відділення, філії, представництва; об'єднуватися у спілки, асоціації та інші об'єднання, що створюються на добровільній основі і сприяють виконанню статутних завдань; обмінюватися інформацією та спеціалістами з

відповідними організаціями зарубіжних країн; організувати збір благодійних пожертвувань та внесків від фізичних та юридичних осіб, іноземних держав та міжнародних організацій; постійно визначати форми, об'єкти, суб'єкти і обсяги благодійної допомоги; відкривати рахунки в установах банків; засновувати засоби масової інформації, підприємства і організації, займатися видавничою діяльністю тощо. На відміну від профспілок, які у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їм непідзвітні і непідконтрольні, діяльність благодійних організацій контролюється органами виконавчої влади, в тому числі і порядком використання ними майна та коштів, призначених для благодійної допомоги.

3. Неприбуткові організації – організації, діяльність яких направлена не на отримання прибутку, але прибуток може бути спрямований на виконання статутною діяльності. Таке положення, на нашу думку, розширює межі громадських організацій. Молодіжні громадські організації – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів.

4. Дитячі громадські організації – об'єднання громадян віком від 14 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства. Держава підтримує діяльність молодіжних та дитячих громадських організацій таким чином: надає молодіжним і дитячим громадським організаціям інформацію про державну політику щодо дітей та молоді; подає методичну та організаційну допомогу з питань соціального становлення та розвитку молоді та дітей; сприяє створенню підприємств, установ і організацій, які надають послуги молоді та дітям або сприяють зайнятості молоді. Держава також фінансово

підтримує діяльність молодіжних і дитячих громадських організацій через відповідні органи виконавчої влади, що працюють з молоддю, органи місцевого самоврядування та спілку всеукраїнських молодіжних громадських організацій.

Цікавим є той факт, що органи виконавчої влади та місцевого самоврядування можуть делегувати молодіжним і дитячим громадським організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм (проектів, заходів). У такому випадку органи влади подають молодіжним і дитячим громадським організаціям фінансову та матеріальну допомогу і здійснюють контроль за реалізацією наданих повноважень, у тому числі за цільовим використанням виділених коштів.

В українському законодавстві це єдиний випадок, який прямо говорить про можливість громадських організацій взаємодіяти з органами влади шляхом реалізації завдань, передбачених для виконання органами влади.

5. Громадські організації інвалідів створюються з метою здійснення заходів по соціальному захисту, соціально-трудовій і медичній реабілітації інвалідів та залученню їх до суспільно-корисною діяльності, занять фізичною культурою і спортом.

6. Релігійні організації, які створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями) Релігійні організації в нашій країні не виконують державних функцій, це пов'язано з тим, що, церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави.

4. НЕДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ПРОПОЗИЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ

Як засвідчують результати аналізу нормативно-правового забезпечення діяльності громадських організацій в Україні, тільки у законодавстві щодо молодіжних і дитячих громадських організацій прямо зроблено наголос на можливості взаємодії з органами влади. У контексті дослідження взаємодії органів влади і громадських організацій особливого значення набувають взаємини з державою, тобто органами влади. Це пояснюється тим, що у процесі дослідження взаємодії органів влади і громадських організацій виникає потреба розглянути процес взаємодії з огляду на причетність до нього саме громадських організацій, розкрити, наскільки громадські організації відкриті для співпраці з органами влади.

Основні причини, що обумовлюють процес розвитку громадських організацій у соціальній сфері України: криза тоталітарної держави та системи соціального захисту; зростання недовіри до існуючих державних інституцій та закладів; неможливість виконання державою взятих на себе зобов'язань у сфері соціального захисту; прагнення людей реалізовувати свої інтереси та задовольнити наявні потреби; прагнення знайти інших людей, що мають аналогічні проблеми.

Формування результативного процесу залучення громадських організацій до вироблення державної політики в Україні вимагає розв'язання кількох проблем: усунення недосконалості нормативно-правового забезпечення діяльності громадських організацій як суб'єктів вироблення державної політики; подолання проблеми сприйняття працівниками органів влади ролі громадських організацій у процесі вироблення державної політики та державно-управлінських рішень; підготовка достатньої кількості фахівців для громадських організацій, що може бути вирішено шляхом розробки спеціальних курсів та навчальних програм для фахівців таких організацій.

Все частіше громадськість виявляє бажання брати на себе відповідальність за організацію життя територіальної громади, отримувати якісні послуги і як наслідок, має місце створення здорової громадянської «опозиції», яка здійснює постійний

тиск на органи влади, контролює діяльність посадових осіб, вносить пропозиції щодо соціально-економічного та культурного розвитку, виконує роль опонента (у здоровому сенсі цього слова) органів влади у процесі формування та реалізації політики, як державної, так і політики органів місцевого самоврядування. Еволюційні зміни, що відбуваються в Україні, мають на меті побудову цивілізованої демократичної держави, авторитет якої буде визнано в усьому світі. У цьому контексті важливим є: створення умов для якнайширшого залучення громадських організацій до процесу формування та реалізації державної політики органами влади; розробка моделі взаємодії, яка буде забезпечувати постійний паритетний діалог громадських організацій і органів влади.

Питання для контролю:

- 1. Охарактеризуйте проблему взаємодії органів влади і громадських організацій у процесі здійснення політики соціальної безпеки: стан та перспективи вирішення.***
- 2. Роз'ясніть, у чому полягає особливість діяльності громадських організацій як суб'єктів соціальної політики.***
- 3. Охарактеризуйте відповідність європейської політики «нового регіоналізму» інтересам соціальної безпеки держави.***
- 4. Громадські організації у соціальній сфері України: види та особливості діяльності.***
- 5. Що являє собою недержавна система забезпечення національної безпеки української держави: пропозиції реформування та реалізації функцій.***

РОЗДІЛ 8

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

1. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

На сьогодні немає підстав констатувати наявність необхідних системних зрушень в соціальній сфері. На практиці в Україні соціальна політика залишається досить несистемною. За відсутністю консолідованої національної стратегії у соціальній політиці, яка б забезпечувала формування гармонійних відносин між різними соціальними прошарками, окремі розрізнені урядові заходи соціальної підтримки виявилися неспроможними кардинально вплинути на подолання негативних тенденцій у соціальній сфері. Механічне збільшення ресурсного забезпечення соціальної сфери, по суті, підмінило зміни в реальному забезпеченні реалізації соціальних потреб. Не поліпшилася також ефективність використання ресурсів, що спрямовуються на розвиток соціальної сфери. Ефективність державної та регіональної політики щодо їх подолання залишається низькою. Здобутки у сфері вдосконалення законодавчого та нормативно-правового забезпечення соціального розвитку не мали очікуваних системних результатів через низький рівень якості державного та регіонального управління, неадекватність законодавчих і правових норм можливостям їх реалізації. Відсутньою є довгострокова стратегія розвитку соціальної сфери, що суттєво ускладнює реалізацію взятих державою зобов'язань щодо наближення якості життя населення до європейських стандартів. Недосконале планування основних макроекономічних показників, що закладаються до Державного бюджету України, призводить до невиправданого звуження можливостей держави щодо розв'язання найгостріших проблем у соціальній та гуманітарній сферах. Під час формування видаткової частини проекту Державного

бюджету України закладаються занижені мінімальні соціальні стандарти. Наразі в Україні зберігається тенденція до перерозподілу загального обсягу грошових доходів на користь переважно високоприбуткових груп, що призводить до послаблення впливу економічного розвитку на якість життя широких верств населення. За невисоких рівнів ВВП та душових доходів, економічне зростання в Україні відбувається за надмірної нерівності в розподілі доходів на рівні підприємства, галузі, у міжгалузевому і міжрегіональному розрізах.

Якщо на початкових етапах постсоціалістичних трансформацій диференціація доходів відігравала роль стимулу для економічного розвитку, нині вона перетворюється на його гальмо. Висока частка населення з низькими доходами потребує значних соціальних видатків бюджету, що спричиняє зростання вимог щодо заходів соціальної політики, зниження платоспроможного попиту, слабку інвестиційну спроможність населення, загрозу соціальних конфліктів тощо. Саме високий рівень нерівності в розподілі доходів в Україні в багатьох випадках пояснює до сьогодні незначне скорочення бідності навіть за високих темпів економічного зростання. В контексті розгляду основних тенденцій розвитку соціальної безпеки відмітимо, що важливою детермінантою соціальної політики є вплив на розподіл доходів та результатів економічної діяльності. Водночас, визначаючи рівень бідності на основі прожиткового мінімуму, уряд пов'язує зниження масштабів бідності лише з підвищенням мінімального рівня оплати праці, заробітної платні в бюджетній сфері, пенсій та іншої допомоги.

Загострення кризи соціальної політики, неможливість вирішити соціальні проблеми та суперечності провокуються негативним впливом на соціальну сферу політичних інститутів. Неузгодженість інститутів української політичної системи, відносної конфігурації виконавчої і законодавчої влади, співвідношення повноважень центру і регіонів, фрагментація і поляризація партійного ландшафту, особливості виборчої системи позначаються на виборі моделі соціальної політики

та її ефективності. Доведено – чим більше інстанцій задіяно у прийнятті рішень, тим вищими є витрати координації, необхідної для реалізації політики, тим вищою є ймовірність блокування чи вихолощування законодавчих чи бюджетних ініціатив, які передбачають зміни у політиці, зокрема і соціальній. На виборчий період зазвичай припадає і активізація відповідних зусиль урядів. За такої ситуації втрачається розуміння соціальних механізмів реформ, самої сутності соціальної держави та її реальних цілей. Соціальна політика починає працювати на коротких дистанціях, тобто тактичні перемоги сприймаються як більш вагомі за серйозний стратегічний результат. Прагнення вирішити тактичне завдання шляхом “соціального підкупу” у середньо- та довгостроковій перспективі призводить до зворотних наслідків та погіршення фінансового становища у державі. Одним із таких загрозливих наслідків є поширення серед населення розчарування у демократії, падіння довіри до політиків та інститутів влади, формування негативного ставлення до економічних реформ. Зростають соціальна втома та пасивність населення, знижуються очікування добробуту у майбутньому, звужуються перспективи особистого, сімейного та соціально-економічного планування. Відтак знижується готовність українців брати конструктивну участь у трансформації суспільства, гальмується формування громадянського суспільства в Україні.

2. ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Переломити існуючі негативні тенденції можливо лише на основі системних заходів щодо радикального реформування соціальної політики та модернізації соціальної сфери. Отже, реалізація стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя має ґрунтуватися насамперед не на екстенсивному збільшенні обсягів соціальних видатків бюджету та розширенні спектру

соціального забезпечення, а на радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери, створенні та впровадженні правових і організаційних умов недопущення зниження рівня життя населення України. Лише в разі запровадження дієвих заходів щодо цього, стане можливим органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та посилення його соціальної складової. Вирішення завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового розшарування створює підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури. Основними завданнями у цій сфері є: скасування хронічної диспропорції між результативністю праці та заробітною платою, поетапне наближення оцінки праці українського працівника до оцінки праці аналогічної ефективності в країнах ЄС; забезпечення зростання реальної заробітної плати як основного запобіжника подальшій соціальній поляризації та подолання бідності, створення ефективної системи захисту населення від соціальних ризиків; подолання глибокого майнового розшарування, сприяння розвитку середнього класу в суспільстві. Лише у разі застосування дієвих заходів у цьому напрямку можливим стане органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та послідовного ефективного гуманітарного розвитку. Враховуючи вищевикладене, зазначимо, що основними завданнями вдосконалення соціальної сфери є: пріоритетне спрямування державних соціальних видатків на збереження системоутворюючих елементів комплексу соціальної сфери, забезпечення гарантій основних конституційних прав громадян, збереження потенціалу для розвитку соціальної сфери в майбутньому; радикальне підвищення якості та ефективності надання послуг соціальної сфери шляхом диверсифікації постачальників послуг соціальної сфери та вдосконалення механізмів розміщення і реалізації замовлень на надання послуг при збереженні за державою функції забезпечення мінімальних соціальних

стандартів; встановлення комплексу обов'язкових для програм соціально-економічного розвитку державних соціальних стандартів і нормативів, забезпечення їх наукової обґрунтованості, диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу, прозорості та громадського контролю під час їх визначення та застосування; приведення у відповідність з міжнародними нормами і стандартами національних соціальних стандартів, зокрема тих, які відносяться до питань оплати праці, підвищення пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування, надання соціальної допомоги тощо; реформування системи надання соціальних пільг, забезпечення їх адресного характеру та поетапного переходу до надання пільг у готівковій формі за добровільним вибором громадян, які мають відповідне право; впровадження засобів заохочення участі суб'єктів господарювання у вирішенні завдань соціального розвитку на місцевому або загальнодержавному рівні, активне пропагування цінностей та стандартів соціально відповідального бізнесу. Враховуючи тенденцію до зростаючого перенесення повноважень забезпечення надання соціальних послуг на місцевий рівень, важливим є знаходження розміру міжбюджетних трансфертів, який був би прийнятним для забезпечення економічної самостійності регіонів. Основним чинником у розв'язанні найбільш гострих соціальних проблем на місцевому рівні є посилення адресності соціальної допомоги та збільшення її обсягів. Розв'язати суперечність між можливостями фінансування соціальних видатків з державного чи місцевих бюджетів доцільно за допомогою встановлення державного мінімального соціального стандарту послуг, що має надаватися у всіх регіонах з метою забезпечення єдиного рівня та якості життя, що також має враховувати особливості регіонів, державні соціальні стандарти та гарантії.

3. ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

З метою вирішення соціальних проблем мешканців територіальних громад необхідно у пріоритетному порядку здійснити низку наступних заходів:

1. Внести зміни до Закону «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», які стосуються унормування питань: врахування регіональної та місцевої специфіки розвитку при розробці методології визначення нормативів соціальних видатків; визначення параметрів соціального стандарту на основі прожиткового мінімуму для дотаційних регіонів; встановлення гнучкої системи змін державних соціальних стандартів та надання державних соціальних гарантій відповідно до зміни економічного становища.

2. Внести зміни до Бюджетного кодексу стосовно унормування механізму врахування підвищених потреб слаборозвинених і депресивних регіонів у формулі розрахунку дохідної частини місцевих бюджетів з метою підвищення ефективності надання субвенцій.

3. Зміцнити механізм фінансування послуг соціальної сфери на місцевому рівні: фінансувати видатки соціальної сфери за рахунок закріплених доходів місцевих бюджетів та міжбюджетних трансфертів, що дозволить уникати зустрічних фінансових потоків і посилить контроль за використанням коштів та наданням трансфертів; унормувати механізм функціонування територіальних позабюджетних соціальних фондів, розробити механізми спрямування коштів до цих фондів громадськими, некомерційними і комерційними організаціями; унормувати принцип фінансування соціальних витрат з метою забезпечення участі регіонів у фінансуванні відповідних витрат, мета якого – стимулювання регіонів, підтримувати певний рівень фінансування найбільш значущих соціальних витрат; залучати приватний сектор для укладення контракту на надання послуг соціального характеру, що знизить витрати на них; укладати угоди з приватними організаціями

на надання місцевих послуг на умовах співфінансування; забезпечити пріоритетність надання цільових субвенцій, збільшити частку субвенцій на соціально-економічний розвиток; покласти в основу розробки соціальних норм та стандартів прожитковий мінімум, величина якого постійно зростає; запроваджувати вартісні стандарти суспільних благ у розрахунку на одного споживача, обрахунок витрат на одиницю таких послуг – кожна послуга має орієнтуватися на конкретного споживача, його уподобання (можливість вибору) і фінансові можливості; розширювати можливості громадян вибирати виробників послуг та форми надання таких послуг; удосконалювати принципи організації місцевими органами влади належної роботи з управління об'єктами соціальної сфери, переданими у комунальну власність, з метою покращення якості надання послуг такими структурами, фінансування таких об'єктів на засадах повного бюджетного забезпечення із залученням позик та інвестицій.

Об'єктом окремої уваги має стати забезпечення збереження та зміцнення здоров'я населення, продовження періоду активного довголіття, тривалості життя людей, орієнтації на здоров'я як соціальну цінність, яка забезпечує громадянину конкурентоспроможність на ринку праці, професійне довголіття, пов'язаний з цим добробут. Це є підґрунтям поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу, збереження генофонду українського народу.

Основними завданнями у цій сфер є: суттєве розширення програм у галузі охорони здоров'я, які фінансуються з державного та місцевих бюджетів, орієнтація їх на інвестиції в удосконалення системи охорони здоров'я; забезпечення ефективного контролю якості надання медичної допомоги як у державному, так і в приватному секторах надання медичних послуг; пріоритетний розвиток курортно-рекреаційної та спортивно-профілактичної сфер з метою задоволення потреб населення країни у повноцінному відпочинку, оздоровленні, профілактиці

захворювань, відновленні фізичних і духовних сил людини, зменшення соціально-економічної нерівності щодо доступу до зазначених ресурсів.

Питання для контролю:

1. Що є підґрунтям поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу, збереження генофонду українського народу?

2. Охарактеризуйте основні завдання щодо підвищення життєвого рівня населення.

3. Охарактеризуйте шляхи реалізації завдань щодо підвищення життєвого рівня населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна

1. Головніна О.Г. Основи соціальної економіки: підручник. К.: Арістей, 2006. 612 с.
2. Зеркалов Д.В., Арламов О.Ю. Соціальні проблеми сталого розвитку: монографія. К.: Основи, 2013. 562 с.
3. Коваль О.П. Соціальна безпека: сутність та вимір: наук. доп. К. : НІСД, 2016. 34 с.
4. Куценко В.І., Удовиченко В.П. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. 652 с.
5. Лібанова Е., Палій О. Ринок праці та соціальний захист: навч. пос. із соц. політики. К.: Основи, 2004. 491 с.
6. Новікова О.Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення. Донецьк: ІЕП НАН України, 1997. 460 с.
7. Сидорчук О.Г. Теоретичні основи визначення соціальної безпеки та формування умов її досягнення // Економічна теорія та публічна політика: цикл конференцій «Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства»: зб. наук. пр. / за наук. ред. М.З. Буника, І.Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2014. 224 с.
8. Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення [Текст]: монографія. Львів : ЛРІДУ, 2018. - 492 с.
9. Смола Л. Громадянське суспільство в Україні: проблеми та перспективи // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 грудня 2012 р.) / упоряд. В.М. Яблонський, О.А. Корнієвський, П.Ф. Вознюк. К.: НІСД, 2013. 504 с.

10. Соціальна безпека: теорія та українська практика: Монографія / І.Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.; За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. К.: КНЕУ, 2006. 292 с.

11. Соціальна політика та економічна безпека / під заг. ред. Є.І.Крихтіна. Донецьк: Каштан, 2004. 336 с.

12. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки: монографія / О.Ф. Новікова, О.Г. Сидорчук, О.В. Панькова та ін.; Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ; Львів, 2018. 184 с.

13. Тихий В.П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, визначення, види // Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 2 (85). С. 34.

14. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.

Допоміжна

1. Давидюк О.О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників; Міністерство праці та соціальної політики України, Центр перспективних досліджень, 2006. URL:http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=art (дата звернення: 05.12.2021).

2. Іщенко О.В. Теоретичні засади залучення соціальних ресурсів громадських об'єднань на потреби розвитку регіонів в умовах децентралізації // Український соціум. 2015. № 3. С. 20-28.

3. Ніколаєв Є. Б. Предмет соціальної безпеки // Вчені записки: зб. наук. праць; М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана" ; відп. ред. А.Ф. Павленко. 2012. Вип. 14. Ч. 1. С. 30-36.

4. Новікова О.Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення. Донецьк: ІЕП НАН України, 1997. 460 с

5.Сидорчук О.Г. Соціальна відповідальність як інструмент забезпечення реалізації національних інтересів України // Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія / О.Ф. Новікова, М.Є. Дейч, О.В. Панькова та ін. Донецьк: ІЕП НАН України, 2013. С. 50-57.

6.Скуратівський В.А. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення // Вісник НАДУ. 2011. № 3. С. 194-204.

7.Соціальна безпека: теорія та українська практика: монографія / І.Ф. Гнибіденко, А.М. Колот, О.Ф. Новікова та ін.; за ред. І.Ф.Гнибіденка, А.М. Колота, В.В. Рогового. К.: КНЕУ, 2006. 292 с.

8.Харазішвілі Ю.М., Грішнова О.А. Якість життя в системі соціальної безпеки України: індикатори, рівень, загрози // Економіка України. 2018. № 11-12 (684-685).

9. Хомра О.У., Русанова Т.Є. Соціальна безпека: ви- клики, загрози, критерії // Стратегічна панорама. 2004. № 1. С. 73-79.

ДОДАТКИ

Додаток А

№ з/п	Показник	Гранично-критичне значення	Імовірні соціально-економічні наслідки
1	Рівень промислового виробництва	30-40%	Деіндустріалізація країни
2	Частка імпортованих продуктів харчування	30%	Стратегічна залежність країни від імпорту
3	Частка в експорті продукції обробної промисловості	45%	Колоніально-сировинна структура економіки
4	Частка в експорті високотехнологічної продукції	10-15%	Технологічне відставання економіки
5	Частка у ВВП державних асигнувань на науку	2%	Руйнування наукового потенціалу
6	Співвідношення доходів 20% найбагатших і найбідніших громадян	10:1	Антагонізація соціальної структури
7	Частка населення, яка живе за межею бідності	10%	Люмпенізація населення
8	Співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати	1:3	Декваліфікація та пауперизація робочої сили
9	Рівень безробіття	8-10%	Зростання соціально-знедоленого населення
10	Умовний коефіцієнт депопуляції	1	Перевищення смертністю народжуваності
11	Сумарний коефіцієнт народжуваності	2.14-2.15	Відсутність простої зміни населення
12	Середня тривалість життя населення	75-79	Зниження життєздатності країни
13	Частка осіб старших за 65 років у загальній частині населення	7%	Старіння населення
14	Надходження для екологічної безпеки, % від ВВП	5% (Німеччина)	Загроза екологічної катастрофи
15	Екологічні втрати, % від ВВП	5%	Життєбезпека довкілля
16	Природоохоронні витрати	5%	Деградація екології
17	Кількість злочинів на 100 осіб	5-6	Криміналізація суспільних відносин
18	Рівень споживання алкоголю, л. абс. на людину за рік	8	Фізична деградація населення
19	Кількість суїцидів на 100 тис. осіб	3	Фрустрація масової свідомості
20	Рівень розповсюдження психічної патології на 1 тис. осіб	284 (1992 р.) 360 (2010 р.)	Руйнування особистості
21	Частка громадян, які виступають за кардинальну зміну політичної системи	40%	Делегітимізація влади
22	Рівень довіри населення до центральних органів влади	25%	Відторгнення влади народом

Демографічні показники за 2004-2016 рр.

Рік	Кількість наявного населення станом на 01 січня		Середня тривалість життя для новонародженого, років			Середня тривалість життя для осіб віком 45 років і старше, з них		Питома вага осіб віком старше 60 років, %	Коефіцієнт природного руху населення, на 1000 чол.			Індекс нестійкості шлюбів, %	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Брутто-коефіцієнт відтворення	Нетто-коефіцієнт відтворення
	млн чол.	% до попереднього року	усього	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки		народжуваності	смертності	природного приросту (+), убутку (-)				
2004	47,622	100	68,22	74,05	62,6	17,22	27,87	21,0	9	16	-7	62,3	1,218	0,590	0,577
2005	47,28	99,3	67,96	73,97	62,63	17,21	27,72	20,7	9	16,6	-7,6	55,3	1,213	0,587	0,573
2006	46,929	99,2	68,1	74,06	62,38	17,25	27,85	20,4	9,8	16,2	-6,4	50,5	1,31	0,634	0,619
2007	46,646	99,4	68,25	74,22	62,51	17,41	28,11	20,3	10,2	16,4	-6,2	42,8	1,345	0,650	0,638
2008	46,373	99,4	69,27	74,28	62,51	17,6	28,21	20,3	11,0	16,3	-5,3	51,8	1,458	0,706	0,69
2009	46,144	99,5	69,29	74,86	63,79	17,87	28,80	20,4	11,1	15,3	-4,2	45,7	1,473	0,713	0,69
2010	45,8	99,6	70,44	75,5	65,28	18,09	29,47	20,7	10,8	15,2	-4,4	41,2	1,443	0,698	0,686
2011	45,6	99,6	71,02	75,88	65,98	18,26	29,82	20,9	11	14,5	-3,5	51,3	1,459	0,706	0,694
2012	45,4	99,6	71,15	76,02	66,11	18,36	29,90	21,2	11,4	14,5	-3,1	60,5	1,531	0,741	0,734
2013	45,37	99,8	71,37	76,22	66,34	18,45	30,0	21,4	11,1	14,6	-3,5	54,2	1,506	0,729	0,717
2014	45,24	99,7	71,37	76,37	66,25	18,53	30,12	21,6	10,8	14,7	-3,9	44,3	1,498	0,723	0,711
2015	42,76	94,5	71,38	76,25	66,37	18,23	29,89	21,8	10,7	14,9	-4,2	43,7	1,506	0,727	0,715
2016	42,6	99,6	71,68	76,46	66,73	18,34	30,03	22,1	10,3	14,9	-4,6	56,6	1,466	0,709	0,697
2017	42,4	99,5						22,5							

Динаміка зміни захворюваності та поширення соціально небезпечних захворювань

Рік	Усі захворювання		За окремими класами захворювань												
			ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД, які перебувають на обліку		Кількість хворих на активний туберкульоз, які перебувають на обліку		Кількість хворих на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, які перебувають на обліку внаслідок вживання				Кількість хворих на венеричні захворювання, які перебувають на обліку		Травматизм, пов'язаний із виробництвом		Рівень соціально обумовленої захворюваності на 100 тис. населення
	тис. випадків	на 100 тис. населення	тис. чол.	на 100 тис. населення	тис. чол.	на 100 тис. населення	алкоголю		наркотичних речовин		тис. випадків	на 100 тис. населення	тис. чол.	на 1000 працівників	
							тис. чол.	на 100 тис. населення	тис. чол.	на 100 тис. населення					
2000	33471	67966	30,7	63,1	122,9	250,6	687,7	1402,0	76,0	155	168,1	342,8	34,3	2,6	
2005	32912	70138	62,9	134,6	103,2	220,7	650,2	1391,0	87,9	188	96,2	205,7	21,2	1,8	2140,0
2010	33080	72401	110,5	242,3	78,6	172,5	607,5	1332	80,6	177	54,9	120,5	12,2	1,2	2044,3
2011	32381	71127	120,2	264,6	70,7	155,6	597,8	1315	79,8	176	48,7	107,1	10,9	1,1	2018,3
2012	31162	68619	129,3	284,9	61,7	136,1	585,0	1289	79,0	174	43,2	95,1	10,1	1,0	1979,1
2013	31024	68473	139,7	308,8	47,6	105,2	573,8	1268	77,6	172	38,5	85,1	8,5	0,9	1939,1
2014	26881	62759	138,1	323,0	38,7	90,5	484,1	1132	62,2	145,5	29,1	68,1	5,0	0,6	1759,1
2015	26789,5	62775	126,8	297,6	36,2	85,1	475,7	1116,8	61,7	145,0	26,3	61,8	4,4	0,6	1706,3
2016	27361,4	64375	133,1	313,8	35,0	82,4	470,2	1108,6	62,2	146,7	23,6	55,7	4,4	0,6	1706,7

Рівень зайнятості населення віком 15-70 років за рівнем освіти, %¹

Рівень освіти	Усе населення					У тому числі									
						жінки					чоловіки				
	2010	2013	2014	2015	2016	2010	2013	2014	2015	2016	2010	2013	2014	2015	2016
Усього	58,4	60,2	56,6	56,7	56,3	54,4	55,3	51,9	51,7	51,6	62,9	65,6	61,8	62,2	61,6
У тому числі за рівнем освіти:															
повна вища	73,8	73,4	72,1	71,9	70,8	71,0	69,3	68,4	67,5	66,0	77,3	78,7	77,0	77,5	76,2
базова вища	47,2	44,1	43,8	49,3	46,2	45,2	39,5	43,8	47,1	44,6	50,2	49,6	43,9	51,8	48
неповна вища	66,5	66,0	62,4	62,6	62,2	63,9	62,6	59,5	59,4	58,9	70,9	71,7	67,2	68,0	67,7
професійно-технічна	...	...	63,3	63,3	62,9	...	...	54,7	53,8	54,6	...	...	68,9	69,5	68,3
повна загальна середня	56,0	58,1	42,6	42,7	42,1	49,0	50,2	36,8	37,2	37,0	62,3	65,2	49,3	48,9	47,9
базова загальна середня	36,0	32,2	18,3	18,1	18,3	32,1	28,7	16,6	15,7	15,0	40,2	36,0	20,1	20,6	21,8
початкова середня або не мають освіти	16,4	12,3	6,1	6,0	4,9	16,0	13,7	5,7	6,3	4,7	16,9	10,7	6,7	5,6	5,1

¹ Джерело: Економічна активність населення України: стат. зб. Київ, 2017.

**Рівень безробіття населення України
та окремих країн Європейського Союзу,
% до економічно активного населення віком 15-74 роки
(для України – віком 15-70 років)**

Показник	2010	2013	2014	2015	2016
Усе населення України	8,2	7,3	9,3	9,1	9,3
Євросоюз (28 країн)	9,6	10,9	10,2	9,4	8,5
У тому числі:					
Австрія	4,8	5,4	5,6	5,7	6,0
Греція	12,7	27,5	26,5	24,9	23,6
Естонія	16,7	8,6	7,4	6,2	6,2
Латвія	19,5	11,9	10,8	9,9	9,6
Литва	17,8	11,8	10,7	9,1	7,9
Румунія	7,0	7,1	6,8	6,8	5,9
Польща	9,7	10,3	9,0	7,5	6,2
Угорщина	11,2	10,2	7,7	6,8	5,1
Чеська Республіка	7,3	7,0	6,1	5,1	4,0

